

С. ПИЛИПЕНКО.

Винниченко й Курах.

(Документальна історія з коментарями С. Пилипенка).

Щойно зобачив Володимир Кирилович, сидячи там, у Празі, наш «Червоний Шлях», серце йому скипіло (між иншим: коли хто здивується, чому це ми так ласкаво його величаємо «по імені й по батькові», хай згадає відомий розподіл населення Радянської Республіки на «товаришів, громадян та Іванів Івановичів»). Так от «Червоний Шлях», в особі шановного Володимира Кириловича, придбав собі закордоном розкішного рекламнахера й популяризатора. Ще б пак: європейська освіта... А стилем—куди тобі яцківський «Рідний Край»! Тут навіть «Земщина» й «Двуглавий Орел» згадується, і відома «більшовицька демагогія» стає ніжною лірикою. Нижче будуть дані тому докази, хоч доказом, власне, є вже цей початок нашої «документальної історії» (з ким поведешся, в того й наберешся). Отже, вдячні Володимирові Кириловичу за його популяризаторську роботу, ми маємо заплатити йому теж популяризацією його імені й діяльності, хоч, власне, громадянству й без того це досить відомо, а плати, як побачуть читачі далі, він сподівався б зовсім инакшого ґатунку.

Але перед цим дозволимо собі зазнайомити читачів із другим героєм нашої «документальної історії», що має ім'я, не так відоме серед українського суспільства.

Для того звертаємося до ч. 4 (серпень 1923 р.) журналу «Нова Культура», що видається у Львові і є разом із газетою «Земля і Воля» майже самотніми проявами соціалістичної думки в поневоленій польською шляхтою Галичині. Популяризуючи «Червоний Шлях», Володимир Кирилович, звичайно, не минає й «Нової Культури»—він же апологет «єдиного революційно-демократичного українського національного фронту». Отже, вдячна редакція «Нової Культури» в згаданім вище числі відповідає на теплі слова Володимира Кириловича й допомогу в справі боротьби з польсько-шляхетською окупацією такою заміткою:

«КРИТИКА» ЗА МИСКУ СОЧЕВИЦІ.

(Відповідь «Новій Україні»).

В Празі—Берліні виходить грубий, як груба кривда поневолених капіталом працюючих, журнал «Нова Україна». Фірма редакції говорить сама за себе, бо кому невідомі такі стовпи буржуазних політиків, як В. Винниченко й М. Шаповал? Це ті ж самі, що заключали союз з німецькими та французькими генералами та віддавали на поталу капіталу трудові маси України. Це ті, про яких на сьогоднішній новій Радянській Україні не гавкне навіть собака. Це ті, що були й соціал-демократами, соціалреволюціонерами, «комуністами», радянцями і вкінці—покірними рабами й приймаками європейської буржуазії.

Іх чорносотенний журнал «Нова Україна» виходить виключно за гроші, асигновані чеським «демократичним» міністром, за гроші, як слушно завважувала робітнича чеська преса, насильно стягнені з чеських робітників і селян, за податки. І ці продажні агенти буржуазії мають ще сміливість говорити про чесність, етику, соціалізм! Переглянути тільки яке-небудь число «Н. У.» і ясно стане все. Для чеського міністерства є постійно одна стаття про Чехо-Словацьчину, а решта—скажена вулична лайка на Радянську Україну.

Але недавно приїхав в Прагу дрібненький, миршавий і тупоумний чоловічок, ім'я якому Михайло Курах. Вправді ім'я його нічого не говорить, бо ніхто не чув про нього, але діло в тому, що ім'я це сказало собі: «мушу бути відомим!» А щоб бути відомим, миршавеньке ім'я приступило до платної спілки Винниченко-Шаповал і К^о та почало пильно заучувати лексикон лайки згаданих продавників.

Курах—один з «отаманів» чи «полковників» Коновальця, колись загорілий самостійник, що ради самостійности У. Н. Р. не вагалися перед погромом професійних робітничих союзів у Києві. Потім—1920 року—цей бідний чоловік—вже «комуністом» і вертиться біля Радянського Уряду Галичини. Пізніше—він вже радикалом, а в 1922 р. у Празі—всевідомим шаповалівцем.

Перед випуском першого числа «Нової Культури» ми одержали листа від п. Кураха з Праги, в якому він прислав свої «твори» з проханням помістити їх в «Н. К.». «Твори» ці носили слідуєчі наголовки: «Червоний легіон» (вірш, в якому кричиться: «Пролетарі всіх країн, єднайтеся» і т. д.), «Перемога» (новелька) і інші «твори».

Розуміється, знаючи, хто такий п. М. Курах і зважаючи на безвартісну писанину його «творів», наша редакція їх не помістила й нічого спільного з таким типом не хотіла мати. І ось зараз ображений п. Курах «критикує» «Нову Культуру» і то—перше число, де немає поміщеної його писанини. Будучи на послугах М. Шаповала й Винниченка, які не тільки оплачують «зв'язкового» галицької радикальної партії Кураха, але й друкують з вдячності його бездумні слиняві вірші, п. Курах, теж з вдячності, за миску сочевиці—взявся «критикувати» «Нову Культуру»—розуміється, в «Новій Україні» (ч. 7—8). Полишаючи це, що жалюгідний тип Кураха надто тупоумний, щоб міг розбиратися в соціалістичних і літературних питаннях, ми звертаємо увагу на вірне копіювання спеціальної базарної «мови» його патрона М. Шаповала:

—«Не кажемо про «Землю і Волю», що тепер в руках групи москвофілів-більшовиків, бо що вона дає українському робітникові, крім дешевої фразеології, демагогії та вуличної лайки?»

Що дає «Земля і Воля», це можуть сказати самі українські робітники й селяне, в кожному разі «Нова Україна» є, власне, центром фразеології й вуличної лайки української контрреволюції й таких перевертнів, як Шаповал, Винниченко та бідний, нещасний тип Кураха.

Курах (що за нахабність!) береться критикувати твори Павла Тичини. При тому забуває, що цей великий поет сказав на адресу таких «національних героїв»:

...«Сконайте! Здохніть у пивних, щоб ваші кості перетрухли й поцвіли...Надітесь? На тьму, на забобони мас? А звідки ж то річки, що ваші греблі рвуть?...Це ж ви Республіку пошили у брехню і безоглядно повтікали закордон»...

І так далі... Як бачимо, «Нова культура», як і ми грішні, теж «повелась і набралась». Що поробиш—на базарі, як на базарі, чи як там перекласти: *à la guerre, comme à la guerre?* ми, так само, як і вона, повторюємо:

«Дуже жаліємо, що даємо так багато місця на занотовування цієї «критики», але ж треба читачам знати, хто такий Курах і чого його ім'я стоїть поруч Винниченкового. Це через те, що він, як і шановний «пролетарський письменник і публіцист» Винниченко, страшенно ображений в своєму авторському гонорі. На те єсть документальні докази, а саме: «Завва» Винниченка, видрукована в № 7—8 «Нової України» на стор. 286-ій.

Наводимо кілька уступів з цього цікавого документа, що є, без сумніву, один з найкращих літературних творів Володимира Кириловича. Так от:

ЗАЯВА.

Недавно (?!) я довідався про таку річ:

«П'ятий З'їзд Рад Робітничих і Селянських депутатів» оголосив мене «ворогом народу» й поставив «поза законом».

...Сим заявляю, що, дійсно, я—ширий ворог сеї банди, яка сміє називати себе представниками народу... охоче всею душею стаю поза його закон. І не тільки поза, але, й проти (підкреслення Винниченка—С. П.), як усі роки стояв проти закону всякої реакції...

Один із численних маленьких прикладів:

...оповістивши мене «ворогом народу», поставивши мене поза свій закон, непочекізм без мого дозволу видає мої літературні праці й краде мій авторський заробіток... Слідком за злодіями з «Держвидава» якесь видавництво «Рух» оповіщає, що воно видає п'ять томів моїх літературних праць, не питаючись у мене ні згоди, ні дозволу, себ-то простісінько крадучи.

Отже, заявляю, що всі мої книжки, видані «Держвидавом» і «Рухом», є речі крадені.

В. Винниченко.

Признаємось, насамперед, що в редакції «Червоного Шляху» були довгі суперечки й вагання: чи друкувати, чи ні оцю Винниченкову «Заяву», як також і другу, вміщену нижче—адже ми в нього дозволу на друк цих літературних праць не брали? Вирішили: літературної конвенції у нас з закордоном немає, а Володимир Кирилович сам заявляє, що він не тільки поза, але й проти наших законів—значить, можна. При тому він людина із страшенно нервовим, непостійним характером. Бачите: Курах сердиться, що його «творів» не друкували, а Володимир Кирилович—навпаки—що його «Рух» друкує. Може й цей раз ізнов навпаки буде. Тут до речі: невже він так само «недавно», як і про 5-ий з'їзд рад, довідався, що Держвидав його «Голоту» й «Голод» в «Універсальній бібліотечці» в Києві аж у 1920 році видав? Чого він гроші не взяв, як ото урядувати на Україну тоді був приїздив? От тепер Держвидав і не знає: чи платити, чи не платити (ще й проценти, мабуть, наросли)?

Не знає й «Рух», що йому робити після цієї «Заяви»: чи чекати, поки 8-ий з'їзд рад верне Володимирові Кириловичу права громадянства, чи відомостей від чеського уряду про те, що празько-берлінського літературного заробітку Винниченкові не

вистачає? Паніку навів Володимир Кирилович і на Комсомол України—адже й він согрішив: видав «Федька Халамидника». Клянеться, проте, що «Чесности з собою» аж ніяк видавати не буде, ні з портретом, ні без портрета автора. КСМУ авторський гонорар хоче офірувати на притулок для дефективних дітей, а Винниченкові навзаєм запропонувати видати закордоном «Комуністичний Маніфест» Маркса й Енгельса, нічого не платячи їхнім нащадкам.

«ЗНАМЕННА ПОДІЯ».

Нам уже давно кортить перейти на інший стиль, не псу-ючи загальний тон «Червоного Шляху». Спробуємо це зробити, звернувшись до того ж таки інцидента Винниченко—Курах. Обидва вони, як знаємо, величезні патріоти. В одному зі своїх згаданих вище чудових творів (не з тої, правда, серії, що був подавав він до «Нової Культури», але з тих, що вміщені в «Новій Україні», — див. ч. 7—8, стор. 134) Курах пише до своєї «Коханої»—

Я порву ці вінки, що плела ти мені

За кохання пісні, колись, в кращий ще час,

Я порву ці вінки, дам на волю вітрам—

Бо любови вогонь у мені вже погас.

Ще осталась любов десь у серці на дні,

До народу любов і до Батьківщини.

Инша вся прогула, инша вся розійшлась,

Як щезають уранці рожевії сни.

Маючи таких співробітників з верховин парнаських, разом із великим знавцем аграрної справи М. Шаповалом, а також славнозвісним драматургом Григор'євим-Нашим, Винниченко хоче придбати певний кадр письменників і публіцистів також з терену Радянської України¹). Для цього він присвячує в ч. 6-му «Нової України» цілу статтю «Знаменна подія» (ст. ст. 8—27), де намагається доказати, який страшенний злочин роблять усі ті українські культурні сили, що беруть участь в «Червоному Шляху», замість співробітничати в «Новій Україні». Бачучи, як росте український радянський культурний фронт, він запевняє (як лис під виноградним кущем):

— «Участь цих співробітників має служити гальмом для консолідації українських демократичних сил (читай—винниченківсько-шаповалівській контр-революційній авантурі), має розбивати таку потрібну для нашої нації (читай...для кого? С. П.) єдність демократії, має вносити розклад, деморалізацію у здоровий

¹) Де-кілька молодиків, як побачить читач із нашої літературної хроніки, на цей гачок таки були попались, а тепер приймають позу невинних жертв: пішли, мовляв, за літературною славою, а вгрузли в політичну справу. А Володимир Кирилович ще відому Криловську послугу робить, стверджуючи (див. примітку на стор. 32 № 7—8 «Н. У.»), що, мовляв, вони «органічного зв'язку з ним не мали»—в лапках.

визвольний рух (читай...С. П.). Звичайно, старання даремні: ця група співробітників «Ч. Ш.»—люди в національно-політичному житті України незначні, маловідомі. Переважно ж вони зовсім не належать до політичних групувань, у масах не тільки робітництва чи селянства, але й інтелігенції вони ніколи ніякого впливу не мали» (ст. 14).

Але, не дивлячись на таке ка-зна-що, що бере участь у нашому «Ч. Ш.», Володимир Кирилович за всяку ціну хоче одбити в нього цю охоту й перетягти до себе. Як це вони наважились поставити свої імена поруч із Раковським, Фрунзе та іншими «чекістами»?

— «Люди тверді й послідовні в своїх переконаннях таких позицій похвалити не можуть. Ні під загрозою голоду, переслідувань, ні навіть самої смерті не можна йти в один табір із своїми ворогами»—навчас Винниченко (ст. 9).

Високий штиль цієї тиради конче змушує нас покинути попередній «новоукраїнський» тон. Ми цілком згодні з Володимиром Кириловичем—ні за що в світі не можна йти в один табір із своїми ворогами. Це абсолютно суперечить принципу чесности з собою. Навпаки—треба бути твердим і послідовним у своїх позиціях, як був завжди твердий і послідовний Володимир Кирилович, зосібна 1920 року, коли він побував на Радянській Україні. Це була остільки знаменна подія, що ми взяли на себе труд розшукати в архівах про це докладні відомості. Отже, в журналі ЦККП(б)У «Комуніст» (№ 5, 15 листопада 1920 г.) знайшли ми таку замітку—наводимо, не перекладаючи, в російському контексті:

ДВА ДОКУМЕНТА.

Недавнее назначение В. К. Винниченко заместителем Предсовнаркома и Наркоминделом, а вслед затем его от'езд из Харькова сначала в Москву, а потом за границу привели в законное недоумение значительную часть наших товарищей. Правда, многие из них были знакомы с некоторыми странными особенностями прошлой политической карьеры В. К. Винниченко.

Он сам об этом говорит подробно в книге «Відродження нації»—своего рода истории украинской революции.

Винниченко конца 1918 года—автор грозных выступлений против большевиков в печати и в Раде, чуть ли не инициатор войны с нами. И тем не менее, когда война разгорается всерьез, Винниченко сходит со сцены. Общее мнение таково, что он—противник приглашения немцев на Украину. Как рассказывает Винниченко в своей книге, в это время он воочию видит, что широкие массы украинского народа против Рады и за большевиков.

Но вот чуть ли не в самый последний день существования Рады Винниченко появляется на ее заседании и произносит горячую речь в защиту приглашения немцев.

После гетманского переворота он приглашает усиленно украинских социалистов идти в германский кабинет (об этом опять-таки можно прочесть в книге Винниченко); все время, как председатель Украинского Национального Союза, ведет переговоры с гетманским правительством и германским командованием.

И вдруг Винниченко—член повстанческой Директории—против гетмана на ее левом крыле с ориентацией к Советской власти, к большевизму.

С этой ориентацией в течение нескольких месяцев он является главарем правительства, ведущего войну с большевиками вовне и внутри страны, объединившего вокруг себя открыто контр-революционные элементы; многократно подает в отставку и берет ее обратно, пока, наконец, представители Антанты не приказывают Петлюре выгнать Винниченко и Чеховского из правительства, «как собак» (*chasser comme les chiens*).

Тогда кончается политическая карьера Винниченко, и он удаляется на покой...

А в начале 1920 года Винниченко снова выплывает на поверхность украинской эмиграции, уже как ожесточенный враг Петлюры, друг Советской Украины и Советской России.

Мы не имели и не имеем никакого основания сомневаться в искренности подобного превращения. Слишком их много прошло на наших глазах. И, несмотря на то, что Винниченко еще недавно был в рядах наших врагов, несмотря на то, что его политическое прошлое характеризовалось метаниями из стороны в сторону (из гетманской передней в ряды сторонников Советской власти), мы охотно приняли его услуги по борьбе с польской и петлюровской контр-революцией и предложили В. К. Винниченко ряд весьма ответственных постов.

Винниченко—все же достаточно яркая фигура на Украине, популярная в известных кругах. Несмотря на свой импрессионизм, он все-таки прошел известную школу политической борьбы. Наконец, ничто так не иллюстрирует полное банкротство Петлюры и падение идеи Украинской Народной Республики, как открытый переход к нам бывшего председателя Директории.

Правда, всего этого еще как-будто мало для назначения Винниченко на пост Наркоминдела, но, когда это назначение произошло, в наших руках был документ, свидетельствующий о полном согласии В. К. Винниченко с политикой КП(б)У и его желании вступить в число членов нашей партии.

Считаем необходимым предать гласности этот документ с первой строки до последней, чтобы каждый из читателей видел, насколько безоговорочно и полно разделялись В. К. Винниченко основные положения нашей политики (о программе нет речи, так как Винниченко много раз заявлял себя убежденным коммунистом). Вот он:

До Центрального Комітету Комуністичної Партії (Більшовиків) України

члена закордонної групи Українських Комуністів
Володимира Кириловича Винниченка

З А Я В А.

Коли весною біжучого року закордоном появилися перші чутки про намір польської й української контр-революції напасти на робітничо-селянські Республіки Росії й України, закордонна група українських комуністів зараз же почала проти цієї злочинної, руйницької авантури найенергійнішу кампанію.

Одним із заходів цієї кампанії було вирядження мене на Україну для безпосередньої активної участі в обороні Української Радянської Республіки. Але участь мою в цій великій справі прийшлося відкласти більш, як на три місяці. Вважаючи питання національного визволення пригноблених націй актуальним і важливим питанням соціалістичної революції, вважаючи, що не тільки негативне, але й пасивне, неактивне відношення до нього шкодить успішному розвитку революції в країні пригнобленої нації,—я повинен був як слід зорієнтуватися в стані річей для того, щоб тим чи іншим недосить обгрунтованим рішенням не пошкодити революції, а, з другого боку, щоб цілком свідомо, твердо, з чистим сумлінням комуніста-революціонера та члена пригнобленої нації прийняти в тій чи іншій формі участь у тяжкій справі соціального й національного визволення працюючих мас нашого народу, як одного з перших етапів всесвітнього визволення.

Я три місяці уважно вивчав сучасний стан України зо всіма її партійними, соціальними, політичними, національними й міждержавними відносинами. А в оцінці їх я намагався мати перед собою одну мету—інтереси революції, інтереси працюючих і пригноблених класів, не піддаючись тим чи іншим тимчасовим поверховим впливам.

Беручи відповідальність за своє вирішення не тільки перед самим собою, але й перед своєю організацією, котра вирядила мене з певними ідейними директивами, беручи відповідальність також і перед українськими робітниками, селянами та де-якими колами української інтелігенції, які можуть поставитись з довірою до моїх висновків, я змушений був з більшою обережністю обмірковувати й прийняти остаточне певне вирішення. Ось через це саме, коли де-які явища приводили мене до певних висновків, а я в той час знайомився з явищами іншої категорії, що викликали в мені сумніви, то я намічене рішення тимчасово одхиляв і знову аналізував, зважував і перевіряв. Труднощі до правдивої швидкої оцінки особливо ускладнялися в тих обставинах, що склалися на Україні завдяки частим змінам влади, складним взаємовідносинам міста й села, історично-національним відносинам і цілій низці інших умов, серед яких відбувається революція, в яких іще не вилились у сталі й тверді форми нові соціальні відносини, де можна вловити тільки ті чи інші нарис й тенденції майбутнього, де в залежності од зовнішнього чи внутрішнього захисту радянського устрою, з'являються різні тимчасові фактори, що заважають правильній орієнтації.

Але в результаті трьохмісячної напруженої, часами болісної, оцінки й перевірки свого аналізу, я можу нарешті твердо, добросовісно констатувати слідує:

1) Дійсно, закінченого соціалістичного будівництва на Україні ще нема. Але тільки вбогі розумом, знанням і досвідом люди, або безсовісні демагоги, вороги працюючих, можуть обвинувачувати за це керуючу комуністичну партію, або Радянську владу. Чотири роки світової імперіалістичної війни, три роки внутрішньої громадянської війни, безупинні напади капіталістичних держав і різно-національних контр-революцій,

блокада й відірваність од Європи—все це не тільки розхитало й привело до занепаду господарство України, але й зараз ставить величезні труднощі до його відбудови і до того ж відбудови в нових незвичайних формах.

До цього треба додати внутрішній опір, скажену сховану ворожнечу паразитичних класів і груп, у яких працюючі класи вирвали з рук панування, можливість ледарства й вільної експлоатації працюючих, треба мати на увазі свідомий і несвідомий саботаж дрібноміщанської інтелігенції, яку по охоті чи не охоті потягло до радянської роботи.

Все це й багато иншого сприяло тому, що процес нового, соціального будівництва розвивається поволі, з великими труднощами, не в тих крикливих, ефектних формах і в проявах, яких провокаційно вимагають вороги революційного пролетаріату та його керівниці—комуністичної партії.

Але не тільки послідовний марксист—кожен, хто не живе з чужої праці, мусить визнати, що тільки комуністична партія гарантує працюючим повне, рішуче визволення спід класового пригноблення, тільки вона немилосердно, без компромісів знищує в корені, в самих основах і зародках можливість класового панування паразитичних класів і кладе фундамент нового устрою, з яким ніякі буржуазні цивілізації з їх спокійними організаціями не можуть зрівнятися ні силою й розміром майбутнього розвитку продукційних сил людства, ані можливістю розквіту його духовних сил, порівнятися з грандіозністю й розмахом комуністичної, колективістичної цивілізації, цеб-то величезними можливостями всього того, що простою мовою звється вічним і ще не переведеним в життя поняттям людського щастя.

2) Вищезазначені причини, що заважають соціальній перебудові України, стоять також на перешкоді й на шляху її державного будівництва. До тих причин треба додати ще причини історичного та національного характеру, які протягом всієї революції ускладняли—та ще й досі ускладняють—процес національного відродження українських працюючих мас у розумінні забезпечення його певними державними формами. Але на підставі цілого ряду фактів в результаті найширшого аналізу й перевірки я можу з певним переконанням констатувати, що з боку керуючих центрів революції немає не тільки ніяких тенденцій до знищення української робітничо-селянської державности,—навпаки: є яскрава тенденція до створення й розвитку її (як би там це не було неприємно русифікаторським реакційним елементом, що ще й досі мріють про «єдину-неділиму»), в розумінні внутрішньої самостійності й зовнішньої тісної федерації в першу чергу з РСФРР і далі з тими робітничо-селянськими Республіками, які з ходом революції будуть вступати в Соціалістичний Світовий Федеративний Союз. Оцінюючи правдиво непереможний хід стихійного процесу, що твориться серед працюючих мас України, ураховуючи правильно тенденції української революції й ідучи назустріч її вимогам,—комуністична партія України проявляє дійсну правдиву активність у поступовій, але твердій тенденції до створення українських внутрішньо-самостійних центрів: економічного, політичного, державного й т. д. Ті явища й факти, що немов би суперечать цим тенденціям, явища, які ми спостерігали до цього часу в різних галузях життя і які іноді можуть дати підстави для протилежних висновків,—не являються результатом справжньої політики керуючого центру партії, вони являються результатом перш за все старих, ще не пережитих, винесених з часів царату ненормальних міжнаціональних стосунків, потім стану напруженої охорони Радянських Республік, а також наслідком того періоду, коли українська «демократія», яка, не зрозумівши нерозривного зв'язку між соціальним і національним ментом революційного руху, во ім'я національних вимог виступила проти соціальної революції, чим надовго посіяла ворожнечу й недовіря в пролетарських і революційних масах України та Росії взагалі до національного, а зокрема до українського питання. Але в процесі революції передова частина міського пролетаріату

зрозуміла односторонність свого відношення до національного питання, зрозуміла необхідність найтіснішого об'єднання з працюючими масами села, де національний момент набрав особливо загострених форм, і вживає всіх заходів до усунення всіх перешкод на шляху тісного братерського об'єднання обох армій праці.

Розуміється, окремі факти окремих осіб іще довго будуть іти всупереч з цією політикою, іще довго й часто навіть у більш чи менш відповідальних окремих діячів революції в їхній діяльності будуть виявлятися пережитки старого відношення, невитрєного комуністичним досвідом і свідомістю, але те, що партія, як організм, який направляє хід революції, вже певно й ясно стала на шлях організації внутрішніх революційних і державних сил країни, про це свідчить низка фактів із її діяльності й політики особливо останнього часу. Військовий стан, напружена організація всіх сил на захист самого існування Радянської Республіки не дозволяє органічному процесові набрати більш ясних і точно визначених форм. Тому декларована самостійність Української Радянської Республіки в федеративному зв'язку з Радянською Росією через ненормальні умови в де-яких галузях державного життя тимчасово втрачає свої ознаки. Але, безперечно, що як тільки надійде час мирного будівництва, робітничо-селянська українська державність набере точних ясних форм, які, не порушуючи тісного зв'язку з робітничо-селянською Росією, дадуть можливість найбільш раціонально використати й розвинути всі революційно-творчі сили працюючого українського народу.

Ще один з факторів, які затримують українське державне радянське будівництво, це є недовіря де-яких українських національних елементів, як із кол робітників і селян, так і з кол трудової інтелігенції, недовіря до політики керуючої комуністичної партії (не кажу вже про злосливий, соціально-ворожий опір куркулів та їх ідеологів, що являються в сучасний мент останньою підпорою й надією роздавленої великої буржуазії і світового імперіалізму). Але я переконаний, що як тільки ці працюючі елементи ясно побачуть згадані мною тенденції, недовіря щезне і трудовий процес будівництва соціалістичної держави буде значно полегшено їхньою участю. І чим скорше щезне недовіря, тим скорше ці елементи просякнуться свідомістю того, що тільки Радянська влада, тільки соціалістична революція цілком забезпечує національне визволення працюючих мас і гарантує державність українського народу, «народу селян і робітників», а з другого боку, чим скорше українська трудова інтелігенція визволиться од буржуазного погляду на державу, як на класово-буржуазний апарат пригноблення працюючих класів, як на засіб експлоатації державності для своїх особистих інтелігентсько-міщанських інтересів, чим скорше вона визволиться од свого хуторянства і дійсно просякнеться інтересами працюючих мас свого віками експloatованого народу і, не ізолюючи його, а зв'язуючи з працюючими та експloatованими класами усіх народів, активно, свідомо й самовідданно піде до будівництва робітничо-селянської радянської державності, тим скоріше і легше щезнуть її нарікання й рештки старих непорозумінь.

3) Що ж до політики КП(б)У в сфері національно-культурній, то тут навіть вороги комунізму і його передової партії мусять визнати, що ні при якій владі на Україні, не виключаючи й урядів Української Народньої Республіки, для українських працюючих класів не розгортались такі широкі можливості, як за останній час при Радянській владі на Україні. Залишаючи на боці ті загально-економічні труднощі, які стоять на шляху Радянської влади в усіх сферах її будівничої діяльності, залишаючи на боці окремі факти, які носять на собі тавро старих непорозумінь, можна з певністю сказати, що дійсно тільки політика комуністичної партії, послідовно й точно переведена в життя, може в найбільшій мірі задовольнити всі вимоги духовного розвитку працюючих широких мас; можна сказати, що ніяка інша влада не може по соціальному характеру своєму так глибоко, так правдиво прийняти за освіту й розвиток найтемніших, найбільш пригноблених

верств нашого народу,—як влада Радянська, керовником якої являється комуністична партія.

4) Організаційні взаємовідношення між РКП і КП(б)У також, як і міждержавні відносини між РСФРР і УСРР, не мають точних твердо-зафіксованих формулювань. РКП є центром світової комуністичної революції. Доки вся вага і відповідальність за долю революції лежить на ній, до того часу їй належить керуюча ролія в ідейнім відношенні всіма комуністичними молодшими організаціями; доки ж Комуністична Партія (б) України не має своїх власних надійних, випробованих сил, на які можна було б покласти все керівництво революцією, до того часу КП(б)У буде і організаційно стояти під безпосереднім керівництвом РКП. І знову,—чим скоріш українські революційні національні елементи візьмуть активну участь в організації й роботі керуючої партії, чим помітніше виявлять свою цінність, надійність і відданість в справі визволення працюючих її членами, тим скоріше й точніше визначаться і взаємовідношення між РКП і КП(б)У, тим з більшою самостійністю буде вона провадити революційну й будівничу роботу на Україні.

Такі мої головніші висновки трьохмісячного вивчення становища на Україні. Виходячи з цих висновків, цілком поділяючи такий програм, тактику й політику КП(б)У, я заявляю ЦК КП(б)У про своє бажання вступити в КП(б)У. Разом з тим я переконаний, що і всі члени моєї організації «Закордонної Групи Українських Комуністів», як в центрі її—Відні, так і всі її секції: в Берліні, Празі, Будапешті, Римі, Яблонному й інших містах Європи,—ідейна позиція якої не розходиться з моїми висновками, коли одержать мій доклад, негайно вступлять в ряди КП(б)У.

З комуністичним привітанням.

В. Винниченко.

Харків, 6/IX—1920 року.

«САВЛОВО ПОСЛАНІЄ».

Що можна було відповісти на таку заяву «члена закордонної групи українських комуністів»?—Хай він буде вже незакордонним, хай із Савла стане Павлом. Це все, що могли були сказати ми. Ми вірили,—як було не вірити,—що заява Винниченка була не літературний твір імпресіоніста, а серйозний документ з аналізом стану марксівською методою. Адже згадує він і в «Заяві» про «крадіжку його творів», що «завжди був проти реакції» і належав до С.-Д.Р.П.

Інакше поставилася до цього акту еміграція. Вона не вірила. Згадуючи «новодобянську» пору винниченкових авантур, В. Валентин (тоб-то Олесь) у своїй збірці сатиричній «Перезві» пише на Винниченка таку епіграму:

Помилуй, господи, овечку,
Прости її, дурну рабу,
За те, що вскочила у гречку,
В «Нову Добу».

А в примітці пояснює: «вскочити в гречку»—зрадити. Але в тім випадку, коли вскакується й одразу вискакується, це не є зрада, а тільки легковажність».

Отак зразу вскочив і відразу вискочив Винниченко з нашої гречки... Але дурній овечці ми вірили, й тов. Раковський навіть написав був таку статтю:

Лист Винниченка.

Боротьба Винниченка проти Петлюрівщини має величезну вагу, на цьому листі слід зупинитись. Він вказує на той неминучий перелом, який мусить наступити в кожного, хто щиро бажає волі й незалежності українському народові.

Винниченко — один із представників українського націоналізму, примушений визнати, що національна політика, буржуазна національна Українська держава, ц.-т. так звана «Українська Народня Республіка» не може забезпечити незалежності й національно-культурного розвитку українському народові. Він змушений визнати, що «Українська Народня Республіка» являється лише формою, під якою на Україні фактично продовжували б панувати російські й польські поміщики та капіталісти або нова, щойно формується, українська буржуазія, поруч з міжнароднім імперіялізмом, який взяв би в свої руки все господарське, економічне й політичне життя країни. А народні маси й надалі zostавалися б рабами, як і під час царського уряду. Панування української мови було б лише зовнішнім, бо робітники й селяне через брак економічної незалежності позбавлені були б можливості одержувати освіту, духовно розвиватися. Сама народня освіта носила б характер буржуазний, і український націоналізм так само затулював би класове чуття, як і в усіх інших націоналістичних буржуазних державах. Винниченко визнає далі, що тільки радянська форма уряду, більшовизм, як він говорить, може забезпечити національний розвиток українських народніх мас, ц.-т. може забезпечити їх мову, їх культуру, їх духовний розвиток.

Те, що тепер говорить Винниченко, українські комуністи-більшовики говорили давно. Але особливо яскраво це було підкреслено в декларації про державні взаємовідносини України й Росії, яку вироблено було Центральним Комітетом Комуністичної Партії України по згоді з Центральним Комітетом Російської Комуністичної Партії. В пунктах 4-му і 5-му цієї декларації сказано:

«Фактичне здійснення права самовизначення для робітників і селян можливо лише разом зі знищенням класового панування і класової держави, разом зі звільненням робітників і селян од експлоатації й ярма поміщиків та капіталістів, із завоюванням ними політичної й економічної свободи та незалежності, інакше кажучи, з утворенням справжньої Робітниче-Селянської влади.

Тільки радянська форма держави, яка виключає владу привілейованого й експлоататорського класу, яка має підпорою диктатуру пролетаріату й трудового селянства, утворює ті умови, при яких робітники й селяне стають господарями не тільки свого політичного й економічного, але й свого національно-культурного життя.

Буржуазно-націоналістичні держави, не дивлячись на свою націоналістичну вивіску, не тільки держать в економічному й політичному рабстві робітників і селян своєї країни, але ще й штучно затримують національно-культурний розвиток широких мас. Національна ж агітація, яка ведеться немов би від імени загально-національних інтересів, являється тільки засобом за допомогою самих робітників і селян во ім'я так званої національної солідарності зміцнити владу національної буржуазії й поміщиків над ними».

За прикладом не треба далеко ходити. Відомо, що Центральна Рада виявляла собою панування німецько-австрійського імперіялізму та німецько-австрійської окупації і разом з тим відновлення влади російських кадетів, октябристів і чорносотенців при уряді Скоропадського. Сучасне прагнення Петлюри «звільнити» за допомогою Польщі Україну може привести тільки до пограбування частини її території й до відновлення в цій останній території влади Бобринських, Радзівілів, Потоцьких, Терещенків і решток російсько-польської буржуазії.

Ошукані всякими українськими націоналістами селяне повинні зрозуміти, що їх вели неправильним шляхом, що за їх допомогою для

них самих копали могили, що вся націоналістична агітація, яку провадить ще багато народніх учителів, у яких ще живий дух петлюрівщини, кооператори й інші представники українських націоналістичних організацій, являється цілком контр-революційною, як з точки зору економічних, так і з точки зору національних інтересів українських народніх мас¹⁾. Відповідно до цього необхідно змінити й увесь характер української народньої школи, яка з огнища контр-революції й отаманщини повинна стати огнищем комуністичної освіти.

Х. Раковський.

КАЗКА ПРО ЗОЛОТУ РИБКУ.

Все, як бачимо, гаразд. Хоч т. Раковський і «чекіст», але м'ягше пише, ніж Володимир Кирилович у своїй заяві до ЦККП(б)У.

Але раптом щось скоїлось. Винниченкові дають вагончик— і він із гречки триумфально виїжджає знов закордон і наличку «українського комуніста» з себе здимає, а там поволі скочується в «Нову Україну» (коли вона припиниться через якусь там хворобу пана Массарика то-що, так до послуг апологета єдиного національного фронту лишиться ще донцовський «Літературно-Науковий Вістник»—дуже поважне, солідне видання).

Що ж, бува, тоді скоїлось? Чому Винниченко через два-три дні після своєї першої заяви пише на прощання другу, кожний рядок якої спростовує твердження першої (її читачі знайдуть у тому ж таки числі «Коммуниста»), а ще за якийсь тиждень опубліковує в «Новій Добі» низку пашквілів на Радянську владу й комуністичну партію? Може знов не надрукували якогось його твору чи там не заплатили гонорару?

Ні, цього разу справа серйозніша, хоч, як порівняти, нагадає відому казку про золоту рибку.

Тоді ж, у коментарях до другого листа Винниченкового, де він засуджує політику КП(б)У в противність твердженням першої своєї заяви, «Коммунист» (стор. 89) пише:

— «В. К. Винниченко дуже добрий митець-белетрист, але, на жаль, дуже поганий політик. Імпресіонізм у художній творчості—річ гарна, але імпресіонізм у політиці зовсім не прикрашує політичного діяча. Навіть навпаки.

Але митець різниться від звичайної людини тим, що чуйніше переживає все, що коїться навкруги, в дійсності. Винниченкові це почуття іноді бува в вищій мірі.

Будьмо ж сподіватися, що в решті решт воно візьме гору в натурі великого українського письменника й прищепить йому не хвильові комуністичні настрої, що дивно переплутуються то з відрижками петлюрівщини, то з неїстивною тюрею ідей

¹⁾ Стаття писана в 1920 р. Як не раз зазначалося на сторінках нашого журналу, зараз серед української інтелігенції намітився певний ерелом в справі співробітництва з Радянською владою.

С. П.

меншовизма й анархизма, то з блискучим феєрверком слів, замість думок і понять—прищепить тверді комуністичні переконання. Не можна ж до без кінця хитатися».

Як бачимо, ще й тоді не йнялося віри, що такі ми мали діло не більше, як з «гречкою».

Якого ж, справді, гонорару йому бракувало?

О, великого!

— «Не хочу бути столбовою дворянкою, хочу бути царицею морською і щоб золота рибка мені служила»...

— «Не хочу бути наркомом закордонних справ і замісником голови народніх комісарів, а, займаючи тверді й послідовні позиції й не хочючи сидіти поруч ворогів своїх ані перед страхом голоду, ні переслідувань, ні самої смерті—хочу бути членом політбюро комуністичної партії більшовиків України, того бюро, що обирається всеукраїнською партійною конференцією—і то хочу бути негайно. Хай з Москви наказ буде».

Так, здається, Володимире Кириловичу, ви тоді говорили?

І опинилась забаганлива старуха біля розбитого корита...

Сидить тепер коло нього й смердючі ганчірки твердо й послідовно перемиває.

КУРАХОМ КІНЧИТИ ТРЕБА.

З Кураха почали, Курахом і кінчити треба. Слів для того багато не знадобиться. Читачі й так бачуть, що й там і тут справа не так гонорова, як гонорарова. Обидва хочуть бути відомими. Обидва в гречку скачуть і звідти вискакують, обидва біля радянського уряду були. От тільки Володимир Кирилович віршів не складає, а треба було б у того Кураха навчитися:

Як кохання пісень не забула ти ще,

І любови вогонь у тобі ще не згас,—

Плети нові вінки, їх сльозою зреси,

І на гробі моїм покладеш в слухний час.

Думаємо, що цей слухний час надійшов, і співробітникам «Нової України» треба заздалегідь подбати так про вінки, як і про традиційні сльози.

Без жартів: доля «Нової (?) України» ввижається нам в образі криловської жаби, що перед волом-Массариком дметься, поки не лусне. А про долю Винниченка М. Сердицький в органі празького студентства «Український Студент» (ч. 1-2, травень-червень 1923 р.) пише:

«Люди, котрі вже раз запропастили народню справу, мусять зійти зі сцени політичного життя й повинні одійти на склад манекенів».

І справді: що зробить Винниченко своєю новою авантюрою—отою «Новою Україною» з її «єдиним фронтом» Курахів, коли еміграція устами «поворотовця» А. Харченка («Нова Громада», ч. 1, липень 1923 р., ст. 17) заявляє:

— «Для чогось знов збираються недобитки революції, будуються нові емігранські «єдині» фронти і для чого вони, ці мертворожденні новотвори, коли увесь час серед розвалу всіх ріжноманітних емігранських фронтів, об'єднань, партій,—незмінно й постійно існував і існує єдиний проти революції фронт надзвичайної єдності й страшною в своїм отупінні постійності та вірності старим політичним забобонам, фронт законсервованих емігрантів!»

І кличе (*ibidem*, ст. 22):

— «Час додому! Великі завдання стоять тепер перед Україною і перед кожним вірним сином її. Всі додому, бо ще ніколи не було так мало всіх наших сил для нового життя, як мало їх тепер! Всі до роботи, бо ще ніколи не стояли так глибоко й певно та близько до здійснення всі культурно-національні й політично-світові проблеми української нації».

Винниченкові це байдужки. Він кличе до саботажу радянської влади й до спільного фронту з курахами.

Винниченко й Курах. Крапка.

Ф. ДУНАЄВСЬКИЙ.

Професійний добір та його соціальне значіння¹⁾.

III

ОСНОВНІ ТРУДНОЩІ.

В основі професійної орієнтації лежить поняття «здатности», як якоїсь потенції, що протиставиться «пізнанням» та «навичкам» і що мірою своєю визначає засади того, що приступно тій чи іншій людині не тільки в розумінні виконання професійних функцій, але навіть в розумінні можливості надбання професійної «виучки».

Позаяк «здатностей» набувати не можна, завдання професійної орієнтації полягає в тому, щоб: 1) одхилившись від усіх спеціальних пізнань та навичок, яких вимагає та чи інша професія, встановити сукупність необхідних для неї природних здатностей, інакше кажучи, встановити для кожної професії її «професійний склад»—психологічний, фізіологічний і т. д. (орієнтаційна професіографія); 2) встановити методику такого дослідження людей, що виявило б знов-таки не їх пізнання й навички, а їх природні здатності (методика діагностики здатностей).

Оскільки була б збудована орієнтаційна професіографія та встановлена методика для діагностики здатностей, праця професійної орієнтації полягала б, здавалось, лиш в тому, щоб прикладати одержані дані й методи для визначення професійної долі людей.

Однак, неважко помітити, що як обидва зазначені попередні завдання професійної орієнтації, так і само розуміння «здатностей», на якому вона базується, сполучені з рядом досить істотних труднощів.

Труднощі, зв'язані з пристосуванням поняття «здатности», починаються з питання про саме існування їх, себ-то про існування таких властивостей душевних і фізичних, котрі не можна надбати чи розвинути ніякими вправами й ніякими іншими засобами. Питання, інакше кажучи, в тому, до якої

¹⁾ Див. ч. 3 «Черв. Шл.».

міри наша професійна доля наперед визначена нам вже від природи.—Питання, з приводу якого, як відомо, відбувались дуже палкі суперечки на протязі десятиків віків.

Оскільки, згідно з духом точної науки, питання це мусить бути розв'язане не метафізично, а шляхом експерименту, тут потрібні були б спеціальні й дуже складні та довгі дослідні відносно умов розвитку й походження здатностей. Але як що ми навіть довіримося загальновідомим життєвим спостереженням, не будемо мати ніяких сумнівів що до самого існування природніх здатностей, то це питання стане перед нами знову, як тільки ми захочемо в'яснити, в якій мірі являється природньою і в якій мірі підлягає вправам та чи інша здатність.

Наприклад, як що навіть встановлено, що для якоїсь професії А потрібна пам'ять і увага певної височини й певного характеру, і як що далі дослідження виявить, що якийсь N має пам'ять і увагу в меншій мірі чи іншого характеру, то цього ще не досить для певної постановки професійного прогнозу. Для цього потрібно було б ще з'ясувати, чи не можна потрібний ступінь і тип уваги та пам'яті виробити вправами і як що навіть вони не можуть бути вироблені вправами у всякої людини, то й цього ще не досить, потрібно ще з'ясувати, чи вказані ступені і типи уваги та пам'яті недосяжні як раз для N, бо надросток здатності, що досягається вправами, залежить, як показали досвіди, так від початкової її висоти, як ще й від якихсь досі нез'ясованих індивідуальних умов.

Як би можна було сказати: N має увагу й пам'ять такої міри й такого характеру і це, в зв'язку з іншими даними про його особу, дозволяє припускати, що вправи піднесуть ці здатності до такої й такої висоти,—тільки тоді ми мали б право судити, оскільки увага й пам'ять у N будуть задовольняючими для певної професії.

Однак, на жаль, сучасний стан психології далеко не дозволяє ставити питання з такою суворістю. Після класичних дослідів над вправами, переведених Крепеліном, стала відомою низка спроб в тій же галузі, переведених Мейманом відносно вправ пам'яті й уваги, Старчем й Уіллом—відносно вправ при рисуванні з свідчанием, Гельгорном, що до механічної уваги й інш. Мейман прийшов до висновку, що вправами можна розвивати здатності майже безмежно, і як що практично ми не можемо розвинути кожну людину до одного й того ж рівня, то це пояснюється не принциповими утрудненнями, а дуже великою кількістю часу, потрібного для розвитку кожної окремої здатності та надто великою кількістю окремих здатностей, що довелось би розвивати. Подібного ж погляду тримаються індійські йоги, що у вправах й треніруванні бачуть єдину методу еволюціонування, навіть в різних ступінях обдарованості додають продукти різних вправ в попередніх існуваннях, що по їх релігійній концепції мала кожна істота до народження.

Експерименти Старча, Уіпла й Гельгорна ніби-то привели до протилежних висновків, а саме—як швидкість, так і правильність рисування з свідчадом досягали ніби-то межі на 90-й день, швидкість і правильність викреслювання літери після Гельгорна через 25 – 30 день. При цьому всіма дослідниками було помічено, що високість акції при початку вправ зовсім не визначає наперед високість акції наприкінці. Навпаки, особи, що стояли першими в поспіхах спочатку вправ, іноді були майже останніми наприкінці вправ і навпаки.

Так само не маємо однозначної відповіді й на питання—нівелюють чи диференціюють вправи, себ-то впливають вони в бік зменшення чи збільшення різниці людських здатностей.

Як би ми не оцінювали наслідки цих експериментів, все ж вони дали матеріалу дуже замало для розв'язання названої проблеми, остільки замало, що на другому конгресі по професійній орієнтації Клапаред примушений був поставити проблему константності здатностей, що залучає до себе й проблему про вправи, цілком наново, як одно з основних попередніх завдань для визначення самої можливості професійної орієнтації.

Складність проблеми полягає не тільки в тому, що потрібно зібрати величезний матеріал для встановлення різниці в індивідуальних межах та в індивідуальному темпі вправи. Складність проблеми навіть не в тому тільки, що кожна окрема здатність може давати (і, здається, дає) різні картини при вправах,—головна складність в тому, що само дослідження вправ, більш менш можливе відносно функцій нижчих, стає майже неможливим по відношенню до функцій вищих.

Так, можна було б простежити вправи механічної пам'яті чи уваги або елементарної спритності (що робили для практичних цілей Christians в Бельгії та Шульте в Німеччині).

У всіх цих випадках повторення все одного й того ж завдання означає повторення тої самої функції. Досить звеліти повторювати багато разів одну й ту ж працю (напр., рахування, запам'ятання слів чи чисел, проколювання дірок, викреслювання літери з тексту і т. д.), щоб крива швидкості й точності послідовних розв'язань виявила характер вправи. Аналогічним буде й експеримент з свідчадним письмом, де потрібно досягнути одвичку від простої координації між сприйняттям і рухами та замінити її звичкою противної координації.

Цілком инакше справа стоїть там, де від того, кого експериментують, вимагають не говорить щось відоме, але, навпаки, найти щось нове, коли дослідженню піддають функції комбінаційні, як, напр., в тих текстах, що вживаються для дослідження технічної конструктивної здатності (Меде, Christians). Тут завдання, раз розв'язане, вже перестає бути придатним для дальших іспитів тої ж особи, бо оскільки розв'язання її вже відоме тій особі, дальніше повторення експерименту може дати

дані лиш для здатности запам'ятання, але не здатности розв'язування. До де-якої міри підходом до усунення цього утруднення може бути проектування значної кількості завдань однакової трудности, себ-то різних по змісту й таких, що вимагають кожного разу не згадування, а розв'язання наново, але в той же час однакової трудности для розв'язування. Спробою такого підходу є т. з. кіноскопічна метода, яка розроблена Харківським Інститутом Праці і повинна підлягти перевірці в масовому масштабі при майбутніх іспитах учнів заводських шкіл. Однак, і в цьому випадку дуже важко відрізнити вправу формальної комбінаторної функції від збагачення пам'яті готовими частковими комбінаціями, що зробили б розв'язання послідовних завдань лекшими за перші, не дивлячись на їх формальну рівнотрудність. Як що навіть трудність цю й пощастить перемогти, у всякому разі ми стоїмо тут лиш на початку довгої й складної праці.

Між тим, як раз що до здатностей комбінаторних було б важливо встановити можливості й межі для вправ, як через те що про них звичайно думають, ніби вони вроджені й вправам не піддаються, так і тому, що як раз ці здатності є найважливіші й рішачі не тільки для кваліфікованих професій, але й для всього прогресу культури взагалі.

Доки ці досліди не пророблено, нам залишається розв'язувати їх навмання, по вражінню на око, по життєвих спостереженнях, які функції відносяться до вроджених, а які до придатних для вправ, або приймати їх всі за природні, як на практиці й роблять зараз майже всі професійні орієнтатори цілої Європи (як що не брати згаданих вже Christians'a та Шульте, котрі також здатними до вправ вважають тільки декілька найпростіших функцій). Таке розв'язання питання, проте, дуже заплує саме дослідження й дає результати, які важко визнати переконуваними.

IV

По відношенню до професійної орієнтації спостерігаємо один з тих своєрідних в історії науки випадків, коли не готовий стан науки визначає собою її практичне пристосування, а навпаки, вимоги практичного пристосування ставлять науці завдання, не зважаючи на її дійсні ресурси. Таке становище дуже утруднює працю вченого, надаючи їй темп не завжди корисний для пильної праці, штовхаючи на вживання не завжди дозрілих метод. Однак, в цьому становищі є й корисне, оскільки настирливі вимоги життя додають дослідженню енергію й оточують увагою, котрих без того не було б.

Однак, це своєрідне становище зобов'язує також і до особливої обережності в оцінці досягнутого й до особливої суворости у вирахуванні утруднень.

Як що навіть погодитись, що життя не може ждати, доки наука нагромадить матеріалу що до вправ й навчиться розрізняти вроджені здатності й надбані, як що навіть визнати, що необхідно й можливо стати до практичних спроб, тимчасово ігноруючи труднощі, сполучені з самим поняттям «здатності», то це не визволить від найсерйозніших утруднень, сполучених з кожним кроком подібної діяльності на практиці.

Так уже перше попереджаюче практичне завдання професійної орієнтації полягає, як уже було зазначено, в складанні орієнтаційної професіографії. Складання такої професіографії вимагає спеціальної аналізи кожної окремої професії.

Однак, при першій же серйозній спробі такої аналізи виявляється, що процес професійної диференціації ще далеко не можна вважати закінченим, що він продовжується на наших очах і йде не тільки в ширину—народження нових професій, але й в глибину—якосьна спеціалізація серед одної й тої ж професії.

Проглядаючи класифікації професій недавніх часів, ми можемо знайти там такі наївні протиставлення як торгівля, промисловість, транспорт, або хліборобство, промисловість, торгівля, урядування і т. д. (Fantegne, Dunkman).

Ще Ліпман, Штольценберг, Гейландт та Меде вважали можливим говорити про «кваліфікованого робітника металової промисловости».

Кроком вперед до де-якої міри були класифікації де-яких бюро für Berufsberatung, що розрізняють в середині галузі промисловости окремі професії, напр., коваля, токаря, слюсаря і т. д. (напр., директор Бордоського бюро Manverzin, бюро при Страсбурській біржі праці і т. д.).

Російський список професій, складений для розробки перепису 1920 р., що налічує до 5000 професій, стоїть майже в тій же стадії деталізування.

Однак, найближче ознайомлення з професією в умовах конкретної роботи дуже швидко виявляє, що в середині одної й тої ж професії можуть існувати праці, що вимагають здатностей, цілком неоднакових, а іноді навіть ріжних.

Так, вивчення професії ковалів, переведене Харківським Інститутом Праці, виявило, що спеціалісти практики різко відрізняють ковалів придатних до масової повторної роботи (зі штампами, наприкл.) й ковалів здатних виконувати роботи нові, небувалі, по креслениках. Далі, також різко відрізняються ковалі в залежності від складності праці, що їм можна довірити, та від характеру начиння, на якому доводиться працювати. Дуже добрий коваль на звичайному ковадлі, що цілком вільно справляється зі звичайними і навіть незвичайними наковками, виявляється іноді безнадійно безпомічним під п'ятитонним паровим молотом, а іноді й навпаки. Далі, бувають ковалі мало помітні в загальній роботі, але дуже видатні, коли їм пощастить витреніруватись на якійсь одній спеціальній операції (напр.,

зварювання ланцюгів, закалка, нагрів і т. п.). Нарешті, можлива така організація ковальського діла, де самі важкі функції (напр., проектування наперед послідовності процесів праці, як в складних наковках) виконуються окремими видатними майстрами чи робітниками і іншим лишається виконувати роботу, продиктовану у всіх її основних деталях.

В залежності від всіх цих варіацій можуть виявитися дуже відмінними й професійні склади здатностей. Так, загальної інтелігентності, комбінаційної здатності в сфері форм та рухів, — цієї центральної здатності для коваля, що веде складні наковки, може цілковито не бути у коваля — штамповщика буферних тарілок (особливо, коли він вже придивився до цього процесу, сто чи тисячу разів допомагаючи майстрові). Гостра сприйнятливість до тонких й швидкомінливих барвних нюансів, читкість й швидкість реакцій, а іноді й особливе специфічне «чуття металу» необхідне гартувальникові, не обов'язково потрібне ковалеві на пресах. Так само й темперамент жвавий й швидкий для коваля ручного повинен бути навпаки спокійним й урівноваженим для пресовщика і т. п.

Проф. Weugauch вивчив професію інженіра й розрізняв в ній окремі види її, напр., теоретиків, інженірів-рахівників інженірів по розвідках чи досвідах, інженірів-конструкторів в виробництві чи будованні, інженірів техніків-комерсантів і т. д. Кожний тип вимагає особливих здатностей. Так, напр. фантазія в галузі конструкцій й понять абсолютно необхідна після Weugauch'a для інженірів-теоретиків й конструкторів, цілком зайва інженірам підприємцям, а навпаки, психологічне чуття, необхідне для останніх, мало потрібне для перших і т. д.

Інакше кажучи, наближуючись до професії, ми перестаємо бачити її читкі й певні контури і наражаємося на ту ж зростаючу гру відтінків, що характеризує собою все живе, коли ми хочемо затиснути його в нетерплячі клітки понять. Оскільки питання це не виходило б за межі філології чи технічної умовності термінів, воно б не мало для нас значіння, але оскільки з ним зв'язана професійна доля живих людей, нам доводиться над цим дуже задуматись. Не можна розрізняти професій, сидючи в кабінеті чи навіть в лабораторії, як це робили Ліпман, Браунсгаузен, Мовезен та інші, що складали списки професій, розсилали по цих списках анкети спеціалістам й складали на підставі одержаного матеріялу характеристики професій. Уважні спостереження й жива бесіда з спеціалістами при тому з багатьома й різними, що здатні освітити питання ріжнобічно й з ріжною глибиною, необхідні не тільки для аналізу професій, але навіть для розрізнення самих видів професій.

Оскільки таке розрізнення вже було досягнуте, негайно виникли б дальніші утруднення, сполучені з самою методикою аналізу професій. Маємо 4 ріжних методи для цієї мети: метода анкет,

метода спостережень, метода безпосереднього вивчення експериментатором самої професії, метода експериментальної перевірки.

Значний матеріал, одержаний Ліпманом на розіслану анкету, з 150 питань, рекомендований ним увазі цілої Європи на 3-му конгресі професійної орієнтації, як виявилось, є збірка дуже різнобарвних що до змісту, по різному переконуючих характеристик 130 професій, характеристик нічим, крім особистого вражіння осіб, що відповідали, не обгрунтованих; вони дали не пов'язані й мотивовані характеристики професій, а накопичення окремих нічим не пов'язаних прикмет.

Так, одна з характеристик, характеристика шахт'юра—вимагає від останнього, крім особливого розвитку зору, слуху, уваги і т. д., також здатності виявлять нечутливість до неприємних вражінь, вигадувать засоби полекшувати працю, уміння працювати вкупі з іншими, уміння довго ні з ким не розмовляти, бути покладливим, мати здатність швидко приймати постанови при зміні обставин, самостійно встановлювати порядок праць в часі й просторі, коритись, точно виконувати накази штейгера і т. п. Ми бачимо тут накопичення здатностей, з них деякі мають значіння загальне, себ-то майже для всякої праці (як бути покладливим, здатність працювати вкупі, виконувати накази і т. д.), з другого боку здатності, що, без сумніву, можна виробити вправами й звичкою (нечутливість до неприємних вражінь, уміння довго не розмовляти).

Інші характеристики вражають своєю скупістю й порожнечею. Напр., для аптекаря вимагається ніби-то тільки здатність розрізняти запахи та смаки, для друкаря—здатність розрізняти барвні нюанси й малі віддалення, для пілота—тільки чутливість до порушення рівноваги, для фотографа—лише розрізняти кольорові нюанси та малі віддалення і т. д. Тут перелік здатностей не тільки, без сумніву, неповний, але й торкається здатностей, що навадку чи можна вважати найважливішими для даних професій.

Нарешті, зустрічаються виразні недоречності, курйози; вони свідчать, що ті, хто давали відповіді, не зрозуміли самого завдання. Так, «здатність розуміти абстрактне» виявилась необхідною для пекаря, регістратора, балерини, купця і т. д. і не зустрічається в переліку властивостей необхідних для викладача природничих наук.

Ця крайня необгрунтованість, бездоказність, позбавлена переконуючих властивостей результатів анкети, розуміється, не є випадкова. Вона впливає з необхідністю з внутрішніх гріхів самої методи. Для того, щоб подібна анкета могла мати успіх, потрібно було б: 1) щоб сам список запитань був доволі розроблений, інакше кажучи, щоб кріз мережу питань не проскочила ніодна істотна властивість необхідна для тої чи іншої професії; 2) щоб особи, яким до рук попаде анкета, розуміли всі запитання анкети в тому значінні, що й складач її; 3) щоб відповідаючі на анкету мали досить психологічних здатностей

й знаття, що дозволили б їм точно встановити необхідність тих чи інших здатностей для даної професії; 4) щоб відповідаючі були зацікавлені завданням й мали досить дозвілля, аби виконати таке складне й клопотливе діло.

Як би відповіді на анкету давали спеціалісти-психологи, можна було б припустити, що вони всі ці вимоги задовольняють (—і трудність полягала б в тому, щоб спеціалісти-психологи в потрібній мірі докопувались до суті тої професії, що досліджується). Але позаяк Ліпман перепитував головним чином не психологів, а спеціалістів професій (інженіри, підприємці, члени рад профспілок), то можна дивуватись не тому, що відповіді прийшли не переконуючі, а тому, що таким некорисним ділом займаються серйозні вчені і на результатах подібної праці пробують будувати визначення професійної долі людей.

Важко навіть зрозуміти, як можуть задовольнитись подібною методою не тільки німецькі й французькі бюро для порад по вибору професій, що поспішають до практичних розульта-тів, але також представники науки.

Трохи уважніше підходять до проблеми аналізу професій дослідники, що не гналися охопити одразу всі професії, а зосановляли свою увагу на якійсь одній з них. Таким будуть: В. Штерн, Шрайбер, Трам, Шаквіц й инш., що вивчали професії трамвайних провідників, залізничих машиністів і т. п. Вони піддавали ту чи иншу професію довгому спеціальному спостереженню, обмірковували в живих особистих бесідах своїх спостереження з безсумнівними знавцями професії й таким чином підходили до більш чи менш вдалої звязаної характеристики професії.

Ще більшої уважності вимагали від себе ті дослідники, що не задовольнялись спостереженнями й бесідами з спеціалістами і підозріваючи, що навіть спеціаліст, але не психолог, і навіть психолог, але не спеціаліст, можуть не взяти на увагу чогось істотного,—ставили собі завдання безпосередньо вивчити професію й спостерігати її з середини. Такою є класична робота Бернарі, що через рік спільної праці з начальником авіаційної школи прийшов до думки про необхідність навчитись самому професії пілота-спостерегача і тільки після цього збудував більш-менш задовольняючу методику розпізнання цієї професії. І дійсно, безпосередня робота в ролі пілота-спостерегача виявила йому головну трудність цієї професії: необхідність реагувати точно й швидко не тільки на різні вражіння, але й на вражіння одночасні, конкуруючі, що швидко змінюють одно одне.

У всіх цих випадках певність одержаного результату пробували перевірити також тим, що психологічному експериментові піддавали не тільки кандидатів до професії, але також і випробуваних в ній людей і, зіставляючи характеристики цих людей начальством з характеристиками одержаними після іспитів, встановляли ступінь кореляції між тими й другими даними.

В тих випадках, коли це робилось, кореляція ніколи не була рівною 1. Звичайно, від 10 до 20% випадків виявлялись не згідними. Відси виникала необхідність знайти переконуюче пояснення для цього явища і зробити з цього пояснення висновки для оцінки самої методи.

Відношення дослідків до цієї часткової незгідності між даними практики та даними психологічного іспиту, звичайно, буває досить задовольняюче. Вважають, що 75—85% згідності досить високі.

В другій половині 1918 року по дорученню військового начальства був поставлений в Кілі д-ром Шаквіцем спеціальний експеримент над трамвайними провідниками та кандидатами на ці посади. Експеримент мав завданням з'ясувати, до якої міри психологічні іспити переконуючі та до якої міри їх можна вживати при комплектуванні війська. Експеримент цей, переведений з блискучою докладністю й майстерством постановки, виявив, що з ряду іспитів значний відсоток показав видимої незгідності з даними практики. Шаквіц зробив відси висновок, що психологічний іспит—метода не надійна.

Однак, практичний результат праці Шаквіца виявився іншим, ніж він чекав. Дана ним критика вживаних до нього метод та пророблені ним поліпшення в методах послужили матеріалом для поліпшення постановки дальніших експериментів, одержаний ним % згідності визнається звичайно практиками цілком задовольняючим, щоб виправдати працю по відбиранню найбільш здатних для певної професії (Berufsauslese), теоретики ж замість того, щоб шукати причин незгідності в методиці експерименту, навпаки, підняли питання про попереднє з'ясування психології самих практичних оцінок (доповідь Штерна на останній німецькій конференції по прикладній психології), припускаючи, що незгідність результатів може мати своєю причиною не тільки недоскональність психологічних метод, але й неточність чи помилковість оцінок робітника його начальством. Підстав для цього, розуміється, є досить. Кожен майстер, самий чесний і уважний, легко може змішати здатного робітника з робітником просто слухняним і працюючим, що зумів досягнути певних результатів у виконуванні одноманітних функцій, і кожен майстер може спокуситись привнести в оцінку робітника свої безпосередні враження відносно побічних властивостей його, напр., ввічливості, стараності, чепурності і т. д., на що можна знайти вказівки у того ж Шаквіца.

Експериментальним же підтвердженням подібного припущення могли б стати числені підрахунки того ж Штерна та його учнів, що до кореляції між оцінками інтелігентности одних і тих же школярів, переведеними різними вчителями по даних їх спостережень. Підрахунки показали, що коливання в оцінках інтелігентности одного й того ж школяра, поданих окремими вчителями, бувають далеко більші, ніж коливання між оцінкою

експериментальною та оцінкою колективною, поданою всім учительським персоналом вкупі. Так, в той час як кореляції між оцінками різних вчителів хитались між 0,33 та 0,93 в середньому ж—від 0,61 до 0,79, кореляції результатів вдалих тестів з середньою колективною оцінкою вчителів досягають иноді 0,80—0,91.

Поглиблення в це питання—про психологію практичних оцінок робітника,—зв'язано з проблемою ще більш тонкого характеру, що має істотне значіння соціальне, саме з проблемами про критерії професійної придатності та про однозначність професійного складу властивостей.

Високість тих вимог, що їх ставлять до представника одної й тої ж професії, не є щось постійне, незалежне від часу й місця. Одною з найцікавіших особливостей часткової незгідності, виявленої Шаквіцем між оцінками практичними й оцінками експериментальними, було те, що майже у всіх випадках оцінка експериментальна була нижче практичної. До де-якої міри це з'явище освітлюється тим, що іспити переводилися в кінці 1918 року, коли Німеччина досягала крайньої межі виснаження, коли на службі у трамвайної дирекції майже не залишилось досвідчених старих провідників, місця були заповнені дідами, слабосильними, випадковими людьми, жінками і т. д., коли в зв'язку з цим рівень вимог до провідника повинен був знизитись дуже помітно.

Не трудно помітити, що подібна залежність рівня вимог від мінливих обставин не є випадкова.

Справді, чим може визначитись цей рівень вимог. Мабуть кожна адміністрація намагається добрати склад робітників й службовців найкращій, який тільки вона може дібрати. Але абсолютна високість того реального добору визначається не тільки намаганням адміністрації, але й — поперед усього — загальним рівнем приступного адміністрації ринку робочої сили, а, значить, й випадковостями робітничих міграцій, й розмірами загального попиту на робочу силу, й конкуренцією інших працедавців і т. д. Поощастить адміністрації забезпечити себе потрібною кількістю визначних робітників, критерій оцінки буде високий, не поощастить — адміністрація буде вишукувати інші засоби для компенсації браку здатности робітників (технічні упрощення, інший розподіл праці) і критерій оцінки знизиться.

Коли бельгійське інтеркомунальне об'єднання для професійної орієнтації формулювало собі свої завдання, воно свідомо залучило до них поруч з раціональним розподілом робочої сили по професіях також підвищення загального рівня професійної штуки, таке вгадування професій, що дозволило б кожному робітникові бути аристократом в своїй професії.

І звичайно, така постановка завдання є природнім поглибленням її.

Таким чином, діячам професійної орієнтації доводиться приймати критерій професійної оцінки не як щось рішуче дане й незмінне, а як таке, що підлягає особливому обмірковуванню й вимірам в залежності від різних визначаючих обставин.

Для того, щоб розв'язати питання в такій постановці, очевидно, критерії, що встановлюються при професійній орієнтації, повинні базуватися не тільки на тих чи інших професійних *desiderata*, але також і на урахуванню даного рівня людського матеріалу, що підлягає орієнтації. Інакше кажучи, процес орієнтації перетворюється з серії індивідуальних обслідувань й прогнозів в систематичне урахування людських здатностей та в планомірний розподіл їх на підставі такого урахування. Подібна постановка завдання ні разу не була зроблена досі ніде в Європі і була dokonана лише в згаданому вже грандіозному експерименті в П.-А. Сполучених Штатах, де в наслідок психологічного іспиту 1.700.000 жовніврів була встановлена реальна кількість людей по кожному з намічених 7 ступенів інтелігентности, було визначено нормальний якісний склад жовніврів й офіцірів, котрим належало користуватись для комплектування окремих частин згідно засаді якісної рівномірности.

В малому масштабі, але з більшою глибиною, ставиться зараз таке ж масове дослідження Харківським Інститутом Праці відносно учнів фабрично-заводських шкіл, дослідження, що повинно виявити типові відміни й розподіл по рівню обдарованости тої юнацької маси, з котрої в майбутньому доведеться комплектувати кадри кваліфікованої робочої сили. Це дослідження повинно також виявити, оскільки взагалі можливий подібний плануючий підхід до розв'язання професійно-орієнтаційної проблеми.

Другою з вищезгаданих проблем, зв'язаних з питанням про критерії професійної оцінки, була згадана проблема однозначности професійного складу здатностей. Питання полягає в тому, чи бездоганне виконання професійних функцій досягається з одними й тими ж здатностями чи можливі різні комбінації психологічних ресурсів для розв'язування одного й того ж професійного завдання.

Можна було б навести доволі прикладів з різних галузів, що ілюстрували б можливість досягнути значних успіхів в професії, досягнутих через компенсацію бракуючих властивостей іншими. Так, співак без дужого голосу, може досягти успіху красою тембра або тонкістю модуляцій, мистецькою грою й т. д. Вчений без інтуїції може добитись де-яких результатів підвищеною працездатністю, пам'яттю, упертістю і т. д. Класичним зразком автокомпенсації є Демостен, що придбав славу першорядного промовця, не дивлячись на брак спочатку дуже важливих для промовця професійних властивостей.

Сказати наперед людині з яскраво виявленим нахилом до певної професії, але позбавленій де-яких загально визнаних

необхідних для неї властивостей, пощастить чи не пощастить їй виробити в собі таку компенсацію, це можливо, мабуть, лише в окремих випадках. Можливість чи неможливість подібної компенсації залежить не тільки від загальних психичних даних людини, її настирливості, сили прагнення, рівня обдарованості й инш., але й від великого числа тих щасливих чи нещасних випадковостей, що визначають долю її спроб винайти для себе шлях до компенсації.

Передбачити наперед ці випадковості—це визначало б проробити за людину наперед всю творчу роботу, про можливість якої поставлено питання.

Ця обставина не означає, звичайно, цілковитої неможливості професійної орієнтації, але її ніколи не треба забувати при урахуванні тої категоричності й безумовності, на котру міг би розраховувати професійний прогноз, як не можна забувати й того, що існують люде екстрапрофесійні, себ-то такі, що не вкладаються в рямці ні одної з існуючих професій, і як не можна забувати, що само виникання професій та їх варіацій є не що инше, як виявлення тої ж творчої людської діяльності, що виходить за межі, положені діяльністю попередньою.

V

ТРУДНОЩІ МЕТОДОЛОГІЧНІ.

В порівнянні з вказаними вище труднощами професійної аналізи труднощі, зв'язані з методикою розпізнання професійних властивостей, менш страшні, хоч все ж досить серйозні.

Розпізнання професійних властивостей велось і ведеться, як відомо, і без спеціальної наукової методики. Всякий кваліфікований робітник, заступаючи на завод, здає т. з. «пробу», себ-то роботу, після якої судять про ступінь його умілості. При виборах осіб на більш високі пости урахують дані його, дипломи, відозви людей, що його знають, його наукові праці, переведені ним роботи, стаж, ім'я і т. п.,—прикмети, які вважають більш менш задовольняючими для міркувань про придатність його для такої діяльності. Хиба таких практичних міркувань відносно придатності, не дивлячись на загальне признание їх правдивості, полягає в тому, що вони стають можливими лиш по тому, як людина одержала вже необхідну виучку, а іноді—коли виявила й довела свої здатності на самій праці. Професійна орієнтація має на меті, навпаки, сказати наперед, до виучки; це могло б доцільно скерувати саму виучку, й тому ця орієнтація шукає методів розпізнавання попереднього.

Так само не може задовольнитися професійна орієнтація й тим «загальним вражінням», що дозволяє де-кому зі знавців людини скласти присуд людині й її можливостям, хоч воно доволі скоре, але не досить обґрунтоване об'єктивно.

Нарешті, не задовольняється професійна орієнтація й тою методою, що хоч і була завжди улюбленою методою психології, є в значній мірі такою й тепер і навіть може гарантувати певну долю обгрунтованості—методом спостереження. Не дуже зручна вона для професійної орієнтації тому, що вимагає надто багато часу.

Метода, придатна для професійної орієнтації, повинна бути точною, науково обгрунтованою і мусить дозволяти ставити діагноз з можливо великою швидкістю. Тому винайдення такої методи й було підставою, що обумовила здійснення спроб професійної орієнтації,—після того, як передумови соціальні, що породили потребу в ній, продовжували існувати де-який час без наслідків.

Такою методою, як вже було вказано, була вибрана і зараз вважається єдиною метода тесту, себ-то метода іспиту, що дозволяє спостерігати психичну функцію в можливо ізольованому вигляді через умисне примушення до неї суб'єкта спеціально поставленими завданнями. Оскільки було наперед вже встановлено, які функції дійсно є функції природні, а які надбані чи розвинуті вправами,—добір вдало придуманих тестів міг би, як здавалось, бути придатним для визначення здатностей людини, що наперед визначали й потрібну для неї виучку й можливі успіхи.

Такий прогноз був би зовсім простою справою, як би наші психичні здатності були чимсь постійним, хоч би до тої міри, як вага, барва чи смак річей. Однак, як що ми й говоримо про «здатності», як про щось відносно постійне, ми маємо на увазі при цьому лиш крайні високості тої чи іншої функції, приступні тій чи іншій людині, але зовсім цим не встановляємо, що у всякий час та при всяких обставинах функція ця буде однакова. Ми дуже добре й дуже часто спостерігаємо залежність високості наших функцій від ступіня нашого вольового напруження, нашого зацікавлення, від нашого емоційного стану, т. зв. «настрою», від стану нашого здоров'я, від ступіня втоми і цілого ряду зовнішніх умов, як погода, годівля, пора року, година дня і т. д.

Правда, ми припускаємо, що всі ці обставини можуть хитати наші функції лише в певних межах, при чому й діапазон цих меж й абсолютна їх високість лишаються постійними, але все ж це накладає на нас обов'язки встановляти ці межі для кожної людини окремо. Таким чином, перше обмеження, викликане користуванням тестом, це неприпустимість рішучого присуду на підставі одноразового іспиту.

Дальніша трудність полягає в тому, що тест не дозволяє схоплювати функцій спонтанних, що походять з внутрішніх самочинних спонукань індивіда, бо він (тест) по своїй істоті є іспитом реакції, відповіді на ті чи інші поставлені завдання. І цим пояснюється неодмінне заглиблення дослідників у всякі

нижчі функції, як пам'ять, увага, сприйняття та ігнорування чи майже ігнорування вищих, як воля, напосідливість, ініціатива, винахідність, нахили, цікавість і т. д.

Не менше труднощів, нарешті, й в самій оцінці результатів тесту, оскільки результат розцінюється часом витраченим на виконання завдання чи кількістю помилок, він означає, звичайно, оцінку зовнішню й механичну, як, напр., оцінка швидкості реакцій, чи швидкості сприйняття, чи швидкості розв'язання серії завдань (як в тестах Jerkes'a).

Оскільки результат оцінюється по характеру й якості виконання завдання, порівнювання результатів у різних індивідів утрудняється надзвичайно. Особлива ж трудність полягає в тому, щоб встановити якийсь кількосний критерій для високості функцій, що дозволив був би порівнювати високість одної функції з високістю другої, напр., пам'ять з комбінаторною здатністю, чи увагу з швидкістю реакції і т. д.

Над цією проблемою працювало багато десятків психологів й десятків математиків, вигадано спеціальні машини для цієї мети й питання стало остільки складним й диференційованим, що в рямцях цієї статті наваду чи можна навіть коротко з'ясувати суть його.

Що до самого змісту й характеру тестів, то орієнтуватись серед тих $1\frac{1}{2}$ —2 тисяч різних тестів, що вважаються зараз психологами Європи й Америки, як тести випробувані—не так легко.

Після загально відомої (також і в Росії) системи, встановленої в 1905 р. Альфредом Біне, що потім перевірялась й доповнювалась, як ним самим, так і численними дослідниками у цілому світі (Декролі й Деган в Бельгії, Гревс й Саффієті в Італії, Бобертаг в Німеччині, Шуберт і Волкович в Росії, Герман й Уіпл в Америці), що проложила справді нові шляхи в цій галузі, було зроблено не мало спроб скласти різні добори й системи тестів для різних цілей. Між тими, що мають найближче відношення до проблеми професійної орієнтації, найбільш характерними й яскравими будуть дві системи: системи монопрофесійні (що вживаються головним чином при *Berufsberatung* в Германії) та система *point scale*, зв'язана з ім'ям Jerkes'a (система використана для військових іспитів в Америці).

Монопрофесійні добори—це добори іспитів, складені для дослідження придатності до однієї певної професії. Вони, звичайно, суть механичне накопичення іспитів окремих сприйнять, рухів, особливо характерних для даної професії та 2—3 тестів, вирваних з системи Біне-Сімона (иноді відмінених) для визначення «загальної інтелігентності». Такими є системи—Меде, Ліпмана та Штольценберга, Гейланда й инш., що вживаються в німецькій металевій промисловості. Цікавішим їх варіантом є добори, що в центр ставлять специфічний експеримент, себ-то експеримент, що охоплює ту конкретну

функцію (чи синтезу функцій), яка є найбільш характерна для даної професії і викликається обстановкою найближчою до обстановки дійсної професійної праці. Такі, напр., методи Шаквіца та Грама для трамвайних провідників, В. Штерна для провідників підземних доріг, дрезденської лабораторії для залізничних машиністів, Gemalli для пілотів, Бенарі для пілотів-спостерегачів і т. д.

Суть всіх цих систем полягає в тому, що у індивіда, якого досліджують, викликають роздратування більш менш типові для відповідної діяльності (напр., світляні сигнали, образи, звуки), серед котрих де-які вимагають швидкого сприйняття, точного різнювання від інших схожих та певної чіткої реакції. Результат досвіду визначається кількістю помилок та швидкістю реакцій.

Істотною хибою подібних систем, крім незграбности й дорожнечі вживаних ними складних апаратів (з електричними годинниками, лічбярями, самопишучими приладами, моторами й инш.), є те, що ці системи придатні тільки до Berufsauslese, себ-то до вибору кандидатів для певної професії; для професійної ж орієнтації вони занадто не компактні, бо вимагають окремих складних установок і окремих іспитів для кожної професії.

Американська система point scale цих вад не має, але вона має на меті досліди над загальною інтелігентністю й спеціально до мети професійної орієнтації не пристосована.

Суть її полягає в тому, що особі, яку досліджують, ставиться кілька десятків завдань, однорідних по суті, але зростаючої трудности, і дається певний термін для їх розв'язання. Напр., потрібно на дане питання найти певну відповідь з трьох відповідей, що даються на вибір, або потрібно схопити закон, що керує рядом даних чисел і по тому ж закону продовжити ряд, або знайти слово, що було б логично-пропорційним до трьох інших слів і т. д. За мірево оцінки береться кількість певних відповідей.

Підкупає в цій системі та перевага, що вона вироблена й перевірена на великому числі (мільйони) іспитів, що вона надзвичайно легка й проста для підрахунку результатів, що вона пристосована для одночасних масових іспитів, що вона зберігає від кожного іспиту документ, який дозволяє перегляд і перевірку оцінок.

Однак, і ця система викликає багато сумнівів. Головна вада її в тому, що основним мірилом здатностей вона приймає час розв'язання завдань і, таким чином, суб'єкт А, здібний розв'язати завдання точніш і певніш, ніж В, може при іспитах виявити себе менш здібним, як що буде працювати повільніше за В.

Друга вада її в тому, що вона, як і система Біне і як майже всі останні, змішують обдарованість взагалі з обдарованістю

словесною. Практика показує (і це особливо яскраво виявилось після останнього конгресу по професійній орієнтації), що існують люде більш талановиті, коли їм доводиться працювати в сфері форм, чи рухів, фарб, звуків і т. д., але мало здатних до вислову своїх думок словами, а також і навпаки. Для об'єктивного діагнозу талановитості було б необхідно перевіряти талановитість по всіх цих можливих поточинах її виявлення. Між тим досі цього ніде не роблять, а як що й роблять, то з пригнічуючою перевагою тестів в поточині вербальної талановитості.

Ця однобокість добору тестів знайшла своє емпіричне виявлення в результатах американського військового експерименту, після якого особи з літературною (філологічною) освітою переважили своєю інтелігентністю інженерів, купців, лікарів і т. д.

Подібний підхід утворює небезпеку – проглядіти при іспитах ті таланти, що не супроводяться талантами вербальними.

Де-який крок в цьому напрямку (але тільки в цьому) пробують зробити системи Декролі та Крістіанса в Брюсселі та Уго Піццалі в Модені, що не обмежуються дослідженням вербальної інтелігентности, але додають одночасно й ріжносторонній медичний огляд та фізіологічне дослідження (більша увага до фізіології в професійній орієнтації взагалі характерна для романських народів), себ-то досліджують ріжні сприйняття, рухи, спритність і т. п. В обох випадках виявляється велике замилювання до діла, велика пильність у збиранні метод, дотепність при вигадуванні спеціальних приладів, що полекшують іспити (Піццолі опублікував перелік з коротким описом біля 40 спеціальних апаратів для дослідження ріжних сприйнять, уваги, пам'яті, спритности і т. д.). Довголітня праця Моденської лабораторії та Брюссельського office intercommunal надбала багато навчаючого, однак і та й друга система є все-таки накопиченням ріжних засобів без ніякої об'єднуючої думки, без спроби навіть надбати матеріял, що освітив би шлях дальшому рухові вперед. Важко зрозуміти як всі ці апарати можуть привести до скільки-небудь чіткої орієнтації серед величезної кількості професій.

Своєрідну спробу трохи инакше підійти до питання розпочав Харківський Інститут Праці. Рівнобіжно з систематичною об'єктивною аналізою професій, що повинна завершитись встановленням припустимих специфічних тестів, переводиться масове загальне дослідження учнів заводських шкіл, котре повинно дати, як психографічну картину їх загального рівня, так і вихідний матеріял для встановлення можливих кореляцій між комплексами здатностей й фізіологічних властивостей та даними специфічних тестів.

Таким чином, Інститут думає намацати шляхи до об'єктивної перевірки як професійних аналіз, так і метод професійного діагнозу.

Особливості системи, обібраної для цієї мети Інститутом Праці, полягають в тому, що: 1) система ця скерована на спіймання талановитости не тільки в словесній поточині, і навіть не тільки в наперед визначеній поточині (напр., в галузі форм, рухів, спритности, людських відношень), але також на виявлення самої ріжноманітности різних можливих поточин; 2) система скерована на спіймання також здатности до вправ відносно таких функцій, здатність котрих досі не досліджувалась; 3) система відріжняє в кожній з намічених поточин талановитости не тільки кількісну її високість, але й її внутрішній рівень, досліджуючи окремо функції аперцептивні, уваги, репрезентації (сили уявлення скерованого на відшукання відповіді, що міститься вже в самому завданні, «тямучість» в сфері слів, форми рухів, людських відношень, спритности) та креації (чистої комбінаційної чи творчої здатности, здатности вигадувати розв'язання наново).

Зовнішня особливість системи полягає в тому, що вона, як і система Jerkes'a, дозволяє одночасно переводити масові досліди, дає відносно швидко оцінку результату й зберігає документ, але є вільна від обмеження вербальною поточною та від базування оцінок на одній тільки швидкості розв'язань, чим грішить остання.

Звичайно, й система Інституту Праці, що є ще одним кроком вперед в цій галузі, далеко не розв'язує всіх утруднень і зовсім не є якесь завершення. Як що практика її виправдає, вона буде мати, однак, велику перевагу в тих передумовах, що вона несе в собі самій для можливости свого дальшого розвитку, особливо, як що Інституту пощастить за першим дослідом поставити й далші.

В цьому випадку пощастило б підійти до розв'язання самої методології професійної орієнтації, що ні в якому разі не розв'язується простим надбанням професіональних аналіз та метод дослідження. Процес орієнтації замість незграбного дослідження й безладного намацування професії, для котрої могли б придатись здатності тої чи іншої особи, перетворився б в упорядкований й систематичний ступневий діагноз. В першу чергу людина проходила б через дистрибутивний іспит, що визначав би не великість й характер, а талановитості поточини чи галузі переважного розвитку її.

При доцільній (не побутовій і не господарській, а психологічній) класифікації цей дистрибутивний іспит визначав би зразу ту групу професій, до яких досліджений мав би оптимальні шанси (напр., професії, що вимагають тонкого ріжничкування або творчости в сфері соціальних відношень, чи в сфері понять, чи в галузі механізмів, чи форм, чи барв, чи звуків, запахів, спритних рухів і т. д. чи різних комбінацій цих галузів).

Слідуючий ступінь, градууючий іспит, визначав би рівень й приблизну високість розвитку талановитости в уже визначених

поточинах, що давали б вказівки що до дальшого звужування вже раніш наміченої групи професій та що до можливої ролі в них дослідженого індивіда, котра б наперед визначала й характер підготовки (напр., до ролів маніпулятивних чи рахівничих, дослідницьких, адміністративних, проектуючих, організуючих і т. д.).

Нарешті, третій ступінь — іспит спеціальний—виявляв би окремі часткові особливості фізіологічні й психичні, що мають спеціальне значіння в тих чи інших професіях (напр., спеціальний рід пам'яті необхідний особам, що дають справки, спеціальну тонкість слуху для стройника, спеціальний тип уваги для повітряних спостерегачів і т. д.).

Ця ступінева система скорочувала б шлях для кожного окремого індивіда через велику кількість різноманітних метод та відкривала б йому перспективи для більш менш широкій групи професій на вибір, що полегчило б також і розв'язання проблеми про збіг здатностей та нахилів, а, значить, й проблеми професійного задоволення.

Не треба доводити, що для здійснення цієї системи потрібна довга й уперта праця великого числа дослідників.

ЗАКІНЧЕННЯ.

Я намагався в цьому сухому й стислому начерку виявити соціальні причини й соціальну рацію найновіших течій в царині раціоналізації професійного добору, далі—передумови, необхідні для розв'язання цієї проблеми, загальний характер самих спроб та де-які з труднощів, що стоять перед бурхливим розвитком ще молодого й неокріплого руху професійної орієнтації.

Я пробував довести, що рух професійної орієнтації народився не випадково, а випливає з необхідністю з даного стану розвитку суспільства, класові капіталістичному він уявляється черговим знаряддям для збільшення витворчості й прибутків, для мети ж соціального перебудування він стає необхідною передумовою для усунення стимуляційної трагедії. Я пробував довести далі, що на шляху до розв'язання проблеми професійного добору стоять три основні труднощі: біологічна, соціальна й методологічна. Найбільш складною, що вимагає найбільше дослідів й праці, я виставляв трудність методологічну, котра полягає в ряді окремих утруднень сполучених зі складністю відповідних явищ. Я вказував, що утруднення ці не розв'язані ще ні відносно аналізи професій, ні відносно вимірів індивідуальних здатностей, ні відносно засобів використання того й другого для постановки професійного прогнозу. Я вказував також на шляхи, в котрих можна було б бачити можливий напрямок для усунення цих труднощів.

Без сумніву, значна частина труднощів здаються особливо страшними лиш тому, що засоби можливого їх полегдження полишаються поки що лише в сфері припущень та надій. Без

сумніву, підбадьорюючий натиск гарячої життєвої необхідності буде штовхати до перемоги труднощів досить енергійно. Але треба мати на увазі також, що де-які з труднощів полишаються непереможними принципово.

У всякому разі теперішній напрямок професійної орієнтації не дає ніяких перспектив для урахування тої ролі, яку відіграє для професійної придатності напрямок і сила волі, характер мети й інтересів людини, що визначаються не тільки природніми здатностями, але й усім устрійом соціального життя та культури, і, нарешті, здатність людини творчістю знайти засіб автокомпенсації. Не треба забувати також, що система професії не замикається в нашій добі і що професійна орієнтація в її сучасних формах ураховує лиш вже усталені професії, але існують люде, які або самі стають винахідцями професій, або професії через них заново утворюються.

Навдаку, щоб колись людство утворило імпазанту мережу лабораторій, котрі аналізували б і бракували людей, як нині аналізують і бракують технічні матеріали і навдаку, щоб подібна форма розв'язання проблеми doprowadила справді до її вирішення, не кажучи вже про те, що вона не зможе привабити до себе людскість, якими б точними й надійними не були її методи сами по собі.

Чаруюча й найзначніша властивість людини полягає в тому, що вона входить в життя, як на герць, між необхідністю й свободою. Замінити її волю вердиктом лабораторної машини і зробити це в питанні самому хвилюючому для неї, в питанні про всю її соціальну долю—це ніколи не можна буде помирити з дійсно повним використанням сил людини.

Я уявляю собі будучину професійної орієнтації не як нову форму рабства (при чому найгіршу з можливих), але, навпаки, як звільнення від влади випадку й соціальної нерозберихи, що є невидимим тираном, який перекручує тепер долю людей. Але для цього сама система професійної орієнтації повинна піти іншими шляхами, ніж вона досі йшла в Європі, а саме, шляхами, що не виключали б, а залучували б особисту волю й навіть особисту боротьбу за свій вибір в самому процесі орієнтації.

Я уявляю собі професійну орієнтацію майбутнього, як систему установ, що використовують всю суму людського знання задля освітлення людині її професійних можливостей, задля того, щоб дати людині засоби й умови своєчасно виявити до краю свої справжні потенції з наочністю, задля підтримання її волі до розв'язання обгрунтованого й вільного.

Як конкретно можна здійснити таку систему—це окреме велике питання, розглянути котре тут немає змоги. У всякому разі, яким би не було це конкретне розв'язання, воно вимагає завершення дослідів, що ведуться наукою в цій галузі нині.

І як що психологія є ще дуже молода й заслаба зараз, щоб можна було чекати від неї розв'язання всіх питань

негайно, то може бути як раз ця велика життєва проблема буде тою самою силою для психології, якою стало для геометрії землемірство на великих старих долинах, а для астрономії—мореплавання на великих торговельних шляхах. Це—що до передумов наукових.

Чи буде доволі передумов соціальних—відповідь історія. Що ж до передумов біологічних, то, як що в дійсності наперед встановленої гармонії між сукупною професійною здатністю людства та його професійними потребами і не виявиться, то це зможе стати новою творчою силою для розвитку людскости, що відкриває йому перспективи в наш час, неприступні навіть уяві.

З подорожів по Київщині.

1. ПІШКИ ПО СЕРЕДНЬОМУ УЗБЕРЕЖЖЮ ТЕТЕРЕВА.

Мою знайомість з Київським Поліссям та одночасно з гра-нітовим краєвидом я почав року 1885 з Радомиського повіту, з околиць містечка Коростишова, що знаходиться в місці пере-тину ріки Тетерева шосейним шляхом (Київ-Берестьським шосе). Щоб дістатися до цього містечка з Києва, довелося зробити подорож в великому незграбному повозі, що зветься диліжансом (тоді ще інших громадських повозів по цій лінії не було, а їхати поштовими кіньми коштувало надто дорого). Диліжанс—це велика, негарна, здебільшого дуже обідрана, облуплена карета, що її везуть аж сім нещасних шкап; карету поділено на три відділи (або «класи»), а на її стелі кладуть багаж мандрівників, або «пасажирів»,—скрині, кошики, клунки, ящики то-що, а часом перевозять ще й ріжний крам; уночі тут спить кондуктор, а іноді, як що нема вільного місця у кареті, сюди пускають і невиможних пасажирів. Підчас їзди диліжанс «вибиває у всі свої брязкала й гуркала» (як описує С. Васильченко,—див. його «Оповідання», вид. 2, Київ, 1918, стор. 65). Неможливо вигадати більш невігідного способу подорожу, як подорож у диліжансі, особливо в так званих першій та другій класі, у сере-дині карети. Тут завжди буває дуже душно і тісно; місця для пасажирів, очевидно, розраховані на дуже кволих людей; як що у числі пасажирів трапляється персона більш-менш поважних розмірів, то останнім пасажирам доводиться дуже кепсько: сидіти тісно, нема куди подіти ноги, а голова мало не упинається без-посередньо у стелю, що на ній стрибають скрині та ріжні тягарі. До того ж, з огляду на нічню подорож (бо, звичайно, диліжанс виїздив з Києва біля 4 години пополудні, приїздив до Корости-шова біля 4 години, а до Житомира—біля 8 годин ранку). Кожен пасажир запасається навіть улітку драповим пальтом або гру-бим пледом, а дами, конче, завжди возять з собою цілий асор-тимент кардонків, ридикюлів, шкатулок та подушок, що займають чимало місця. Біля виїзду з Києва, за так званою Триумфальною брамою (що вже давно не існує), диліжанс стає та приймає останніх пасажирів. Тут побажала сісти до карети ще одна

пасажирка, дама дуже поважної комплекції, що викликало між частиною пасажирів де-який сполох та нарікання. Коли нова пасажирка, після довгих зусиль з допомогою кондуктора була нарешті втиснута в карету, то нам, останнім пасажиром, дуже яскраво згадалися шкільні роки та гра у «тісну бабу»; тут вже я похопився кинутись навітікача, випросив у кондуктора замість «другої класи»—місце «третьої класи», себ-то в одкритій будці ззаду козлів; тут принаймні можна дихати свіжим повітрям, курити й оглядати околицю, хоч часом міцно надокучає шосейний пил (зрештою, головний пил дає себе взнаки позаду карети, де теж мається невеличкий сідець). Диліжанс посувається дуже поволі (8 або 9 верст на годину). Не буду вже описувати цього нудного, надзвичайно одноманітного та повільного подорожу по шосе, з довгими зупинками на станціях і частою зміною пасажирів. На світанні ми дісталися до Коростишова, звідки я мав робити екскурсії пішки по різних напрямках. Я поспішився заснувати тут своє «голове житлище», себ-то знайти приміщення для ночування після піших екскурсій та для збереження щоденної здобичи зразків. За допомогою услужного «фактора», не вважаючи на ранню годину, мені пощастило знайти невеличку чисту кімнатку у старої вдови, що мала у себе «спільне помешкання» для своєкоштных вихованців тутешньої вчительської семінарії (що вже пороз'їхалися на літні вакації); жадних отелів або заїздів тоді у Коростишові не було.

Напившись чаю, я зараз-таки вирядився у дорогу, захопивши з собою торбинку з молотками, мапами, подорожнім журналом, бінокль та фотографічний апарат. Я мав замір цього дня дослідити береги ріки Тетерева від Коростишова додолу по течії, оскільки встигну пройти до ночі. День був прекрасний, небо безхмарне, у повітрі повна тиша. Я перейшов через гарний шосейний міст на правий беріг ріки (згідно з попередню розробленим маршрутом), та пішов на північний схід по вузькій смузі берега, що не була зайнята садибами. Ліворуч від мене була ріка, праворуч—паркани та тини, за якими ховалися поміж деревами «дачі» з замкненими ще віконницями. Здалеку, у лісових каменярнях, вже чуток було стук молотків тутешніх каменярів. По де-яких місцях ледве помітна узбережна стежка, що викрутасно і примхливо в'ється поміж високими кущами бузини, дуже близько підходила до тинів; тут беріг ліворуч стримко зривався до ріки, що швидко тече та дзюркотить між великими кам'яними скибами, і мені нерідко доводилося в найбільш небезпечних місцях просовуватися далі по самому тинові або передиратися крізь кущі, що обприскували мене рясною ранковою росю. Трохи далі садиби кінчаються, стежка завертає праворуч (до каменярень) і доводиться йти вже без стежки, по узбережній крайній лісу понад берегом ріки. Густий, прекрасний, високовисокий бір тут, на самому березі ріки, втрачає свій одноманітний та величний характер; поруч з задумливими й серйозними

соснами, що наче сумують за своєю рідною північчю, тут трапляються веселі березки, що вкриті яскравою зеленню та пишаються своєю білою корою, молоді дубки і густі хаші горіхових кущів. Досить високе урвище берега цілком заросло кущами і тому голих скель ніде не видно; лише по де-яких місцях трапляються скиби каменя, що вкриті суцільною верствою моху та заокруглені через хемичне звірювання, але здобути тут гарні зразки не можна; коли з такої скиби буде здерто її мохову поволоку, то під нею камінь виявляється остільки звітрілим, що від першого вдара молотка він розсипається гнилим грузом. Такий напівзруйнований граніт утворює тут увесь ґрунт лісу і тільки на де-кілька вершків буває вкритим верствою гнилого листя та моху. На протилежному боці ріки гарно видно урвища лівого берега; вони майже усюди являють собою безперервний шерг скель. Досить швидка течія ріки на кожному кроці завалена кам'яними скибами, що утворюють впоперек ріки пороги та «забори»; по де-яких місцях ці «забори» майже цілком перегороджують ріку; по таких місцях виникають бистрини та гарні водоспади,—уся широта ріки (що є тут завширшки сажнів із десяти) суцільною скатертиною спадає з уступу заввишки в аршин або в півтора аршини і з безперервним гоміном скажено несеться далі, виносячи з собою білу піну і утворюючи водокрути або коловертні між поодинокими каменями, де кружаться шматки піни та листя. Такий характер ріки і берегів zachовується на протязі шестьох верст майже до самого села Козіївки; зрідка на заворотах ріки трапляються невеличкі болотяні низовини, а біля самого села лівий беріг являє з себе широку заливну луку з невеликим озерцем посередині.

Невеличке село Козіївка з бідною деревляною церквою міститься на лівому березі ріки Тетерева і має 1140 мешканців, що володіли перед революцією тільки 1242 десятинами землі. Року 1783, згідно з історичними відомостями, у селі було лише 330 мешканців, але навкруги села, на обох берегах ріки, видно сліди старих осель та старовинних кладовищ; де-які з цих кладовищ, згідно з переказами, було влаштовано після якихось боїв. Хрести на тих кладовищах дуже старовинного вироблення; вони вирубані з місцевого кристалічного вапняка (мармуру); такі самі хрести знайдено мною згодом на Козіївських полях, де вони пороскидані поодинокі. Майже навпроти села, трохи вище по течії, ріка круто завертає уліво; правий беріг тут є досить високий і вкритий дубовим лісом (так звана «Дякова дубина»); він утворює стрімкий схил до ріки, а біля самої ріки утворює низьку терасу, що заросла по краях кущами та вкрита мохом. Ось тут саме, під цією моховою поволокою, ховається єдине на усій Україні родовище справжнього мармуру, або кристалічного вапняка; він має сіру, по де-яких місцях гарну рожеву барву з ніжними білими, рожевими та чорними жилками. Мої мікроскопічні і хемичні досліді 1885 року виявили, що

у склад цього мармуру увіходить чимало цікавих додаткових мінералів,—зерна кварцу, рогової свитні, бляшки біотиту (чорного лосняку), кристалики піриту (залізного іскриша), гематиту (або червоного залізняка) і флюориту (плавикового скалинця); присутність останнього натякає на колишнє існування тут вулканічних впливів або еманцій (фумароль). Побачити і здобути цю гірську породу було дуже важко; поверхня її усюди вкрита грубою верстовою моху та трави; тільки понад самою водою ріки, під навислими кущами, мармур виступає відслоненнями і утворює низькі скелі, що обмиваються хвилями ріки. Ріка в цьому місці має значну глибину, і скелі вапняка тягнуться по дну до її середини. Човнів тут нема. Лише з великими труднощами і, ризикуючи послизнутися та впасти до води, можна знайти і одбити гарні зразки цього цікавого каменя, бо його тоді зовсім не здобувано, і каменярень тут не було; проте, як вказують згадані вище хрести, цей камінь був вже здавна тут відомий. За новіших часів (в 1870-х роках) родовище Козіївського мармуру було констатовано професором К. М. Феофілактовим, і зразки його було виставлено на московській промислово-художній виставі 1882 року. Згодом, року 1895, це родовище було описане мною, а після цього землевласник Коростишова почав варварським способом знищувати цей цінний мармур, випалюючи з нього вапно! Спробами доведено, що цей мармур дуже легко дається обробляти (бо він більш м'який, ніж інші наші кам'яні породи) і утримує високогарне полірування; вироби з нього дуже гарні; крім того, він є добрим будівельним матеріалом; але поки-що належного вживання цього мармуру нема,—він залишається майже неторкнутим; родовище його ще зовсім не досліджено з технічно-гірничого боку; геологічні відносини мармуру до сумежних скель граніта (що мають значну наукову і технічно-практичну вагу) ще також не з'ясовано; тому про походження і про геологічний вік Козіївського мармуру існують лише гіпотези. В кожному разі це є дуже стара порода, навіть в геологічному розумінні; вона належить до архейської ери, до гірських пород метаморфічних.

За Козіївкою місцевість набуває більш суворого і грандіозного характеру. Темний бір безпосередньо насувається до ріки та нависає над узбережними урвищами,—наче милуючись своїм відбитком у воді; зникають усмішливі луки, що пестують зір своєю яскравою зеленню; урочиста тиша панує під суцільним зеленим склепінням високостовбурових сосен; біля їх підніжжя не розростаються кущі, і ґрунт є вкритий слизькою верстовою глиці. Береги на обох боках ріки стають вище та більш стрімкими і являють собою до самого села Городська безперервний шерг величезних сірих урвищ; лише по де-яких місцях вони вкриті лишаями та перетяті неправильними прямовісними й поземими розколинами; подекуди у нішах, на карнизах і уступах зеленіє шматок м'якого моху або усміхаються та рябіють квітки; дикі

скелі з обох боків загороджують ріку, що виглядає чорною в своїй вузькій та глибокій долині та з ремством котить свої балакучі хвилі. Спуститися до самої ріки по стрімких уступах скель досить важко; надолі, біля самої води, в похмурому і гучному ущіллі, кожен звук, кожен шелест зміцнюється та повторюється луною. Чорні печері, що утворені самою природою, по де-яких місцях зіхають своїми отворами в кам'яній стіні; їх оточують величезні сірі скиби, що наче навалені одна на одну, а вершки скель, що кінчаються заокругленими моховатими каменями, подекуди нагадують руїни велетенських будівель. Ці могутні кам'яні велетні, що з обох боків обступили ріку, здається, вкриті ранами та рубцями (так виглядають їх печері та розколини); у де-яких з них наче відрубано голову; у інших вона ще залишилася на вершку, але порубана, посічена і понівечена, по де-яких місцях вкрита обрісниками (лишайниками), наче віспою. Сіру відслонену поверхню гранітових скиб рябіють подекуди червоні точки й смуги, буцім криваві плями і крововиливи на тілі велетнів (це є металеві окисли,—залізні руди і вохри, що являються продуктом чи наслідком звітрування). Підніжжя урвищ та де-котрі поодинокі камені, що визирають з води, дивно гладко виполіровані отими поцілунками хвиль, що вічно, на протязі тисячоліттів, відновлюються, а сама долина ріки має подекуди вигляд глибокого коридору, вирубаного у гранітових масах. Прикро, моторошно тут і вдень, а ще більш тужливо й сумно мабуть стає уночі, на самоті, або в темній осени, у бурю, в негоду...

Не дивно тому, як що первісні слов'яне-погане, що жили в тутешніх лісах на зорі історії, шанували ці скелі та урвища, цих природніх наче велетенських кам'яних бовванів. У всіх народів старовини (в Аравії, Сирії, Фінікії, Греції, Римі й инш.) існувало шанування скель та урвищ (так звані бетіли і омфалі); частини скель більш тверді і стійкі проти атмосферних агентів, що зацілили від звітрування довший час і набували лише заокруглені обриси (контури), здавалися мабуть нашим предкам природніми кам'яними різбленнями або статуями невідомих богів або їх визнавано було за скам'янілих велетнів, або за наслідки праці «нечистої сили». До синодального «Цветника» року 1665 записано оповідання про те, «како возлѣ Смоленска жены и дѣвы творили игры въ ночь на Ивана Купалу» і за своє «безстудное бѣснованіє» були святим Георгієм обернуті у камені, що їх і донині там можна бачити, «кои стоятъ какъ люди, въ поученіе намъ грѣшнымъ». Старовинний польський письменник Г. Ржончинський в книзі своїй «*Historia naturalis Regni Poloniae*» 1721 року (стор. 35) оповідає (мовою латинською), наче на шляху між Овручем та Хвастовим є де-кілька каменів у формі чоловіків та биків, що були, згідно з переказами селян, повернуті богом у камені за те, що чоловіки орали поле у свято. Тепер, згідно з повір'ями українців, таке перетворення людей

на камені богом буває тільки у наслідок прокляття дітей родителами¹⁾. Недалечко від Іскорості (старовинного Коростеня, Овруцького повіту) на березі ріки Вужа, біля так званої Ольгиної купелі, стоїть скеля, що зветься «Чортові плечі»; згідно з переказами, за старовини задумали чорти загатити камінням ріку та потопити сумежних людей; уночі взялися вони за працю, почали тягати каміння, але ось заспівав півень—і нечисті розлилися смолою; пам'ятником їх невдатного підприємства залишилася оця скеля з дванадцятьма знаками, в яких селяне вбачають відбитки плеч півтузіні чортів. На Чернігівщині, біля Любеча, Городнянського повіту є скеля, що має назву «Чортова ножки»; народня легенда оповідає, що одного разу, коли преподобний Антоній молився тут поблизу у своїй печері, до нього з'явився діявіл; святий муж прогонив його хрестом та молитвою; діявіл побіг просто до скелі, став на неї одною ногою та й зник, а слід стопи його залишився на цій скелі.—У Підкамені (в Галичині), біля домініканської церкви, на схилі гори, лежить величезний камінь. Місцевий переказ твердить, що біс, роздратований будівництвом цього храму, одломив від Карпатів великий кусень скелі та уночі поніс його у повітрі, щоб кинути на церковну баню й знищити її; на щастя заспівав півень—і біс упустив камінь на тому місці, де він лежить і тепер. У Могилівській губернії є Чортова гора, біля підніжжя якої лежить озеро; з цією горою сполучено такий переказ: колись потонув в озері єдиний син бідної вдови; з одчаю мати почала кликати на поміч нечистого; чорт негайно з'явився і обіцяв завалити озеро горою та врятувати її сина; він злетів до Києва і приніс звідти на мизинку (от так гарний був мизинок!) частину відьминої Лисої гори; тільки що хотів він кинути її до води,—аж заспівали півні; переляканий чорт упустив свою ношу біля берегу. Згідно з литвинськими віруваннями, велетні, що їх було вшановано богами, були перевернуті на скелі, що стоять понад ріками. В одному литвинському оповіданні Румшіс, уложивши умову з бісом, наказав йому принести перед світанням величезний камінь с-під Клайпеди; поспішався біс, оскільки міг, але не встиг зробити цього на той термін,—заспівав півень, коли до дому Румшіса залишалося менш тисячі кроків; страшенно заквилив тоді чорт та й кинув камінь до ріки Німана, де він лежить й досі, утворюючи поріг (величезні камені на узбережжю Німана є не що інше, як значні наметні льодовикової епохи, що їх принесено зі Скандинавії льодовиковою поволокою). У Ковенській губернії, на шляху з Онікшти до міста Вількомира, лежить величезний камінь (теж льодовиковий наметень) до семи сажнів в окружності; про нього відомо, що колись його шановано як бога, а згодом вживано за жертівник. У Тульській

1) Чубинський. Труды этногр.-статистич. экспедиции, т. I, 1872 г., стр. 223 (Літинський повіт).

губернії, Єфремівського повіту, на мальовничому узбережжі ріки Гарної Мечи, біля села Коз'єго, підноситься велика біла скеля; селяне звуть її «Кінь-Камінь» та оповідають про неї отакій поетичний переказ: за давньої давнини з'явився на березі ріки лицар-велетень у блискучому убранні на білому коні; довго в сумному ваганні дивився він на ріку, аж далі кинувся у воду та й потонув; самітній кінь його, сумуючи за своїм господарем, стояв на березі, доки не скам'янів; але по ночах камінь цей оживає, знову набирає вигляду коня, стрибає по сумежних полях та голосно ірже, закликаючи загиблого лицаря. Біля Тули, на березі тої самої ріки Мечи, показують скількість каменів, що поставлені у круг; селяне запевняють, що це є дівочий танок («хоровод»), якого перетворено на камені небесним громом за шалені танці у день Тройці (на Зелені свята). В Одоївському повіті (тої самої губернії), біля села Скобичева, лежать два великих камені, що звуться Баш та Башиха; оповідають, що це були чоловік та жінка; жили вони так довго, що й рахунок років втратили, а коли дуже застарілися, то обое раптом скам'яніли. За Середньовіччя була усюди дуже розповсюджена казка про якісь «діві народи», що їх «заклепав до скель» Олександр Македонський. У відомій билині про те, «чому повиводилися богатирі на Русі», оповідається, що «перелякалися могутні вітязі, побігли до кам'яних гір, до темних печер; як підбіжить вітязь до гори, так і скам'яніє, як підбіжить другий, так і скам'яніє» і т. д. Отакі перекази сполучені з багатьма горами, скелями та каміннями по землях слов'янських; їх повинні були, мабуть, викликати і описані вище скелі на берегах ріки Тетерева, але, на превеликий жаль, ці перекази загублено, і до нас вони не дійшли (треба конче збирати, записувати і рятувати від забуття оці гарні витвори народньої творчості!).

По де-яких місцях кам'яні скелі на березі Тетерева вражає нагадують собою напівзруйновані замки, вежі та шанці. Отакі є високі гранітові скелі біля села Городська, що стоїть версти за три нижче Козіївки по течії, на тому ж самому лівому березі ріки. Тут, крім природніх скель, є справжні останки старовинних шанців, яким сприяла сама природа. Вище села, при гирлі річки Збужа до Тетерева, знаходяться два городища, що оточені валами й ровами; з них одне полукругле, зі входом з півночі, має 254 сажні в окружності; друге городище, що лежить біля самого села, має 173 сажні в окружності. Вчені історики думають, що ці городища належали до старовинного міста Городеська, що згадується у Волинському літописі під роком 1257 (син Данила Галицького Шварн одібрав у татарів оселі по Тетереву, в тому числі й Городеськ).

Описаний характер узбережних скель продовжується з невеличкими перервами ще на протязі чотирох верст, до села Мининів (теж на лівому березі), де також показують старовинні замковища або шанці, що належали невідомо кому. Тепер

і Городськ, і Мининів—невеличкі села; у першому 1500 мешканців, що володіли 1095 десятинами, в другому 1155 мешканців, що мали 1001 десятину. Ці села нічим не видатні й навіть малопомітні з протилежного (правого) берега ріки. Майже навпроти села Мининів, біля гирла лісової річки Вілії, знаходиться село Рудня Городецька або Калинівка, що заселена міщанами (140 душ) і сполучається з Мининами гаттю млина. Трохи нижче цієї гаті, на правому березі ріки Тетерева, підносяться гарні чорні скелі Гнейсо-Граніта, що його здобували тоді у каменярнях для потреб Київ-Житомирського шосе; ця гірська порода, згідно з моїми мікроскопічними дослідями, є знаменита тим, що в ній переводиться тепер потрохи цікаве хемичне перетворення скалинця-ортоклаза на мінерал епідот (так звана епідотизація ортоклаза); це є чорний або темно-сірий, дуже дрібнозернистий камінь, надзвичайно міцний і звязкий, що дзвенить при ударі молотком; він виявляє невиразну, майже правильну позему верстуватість; в ньому мною знайдено ще такі додаткові мінерали: плят'юкляз, рогову свитню, кальцит, Гранат і епідот. Такі скелі тягнуться звідси (як я переконався згодом) до південної закраїни міста Радомисля.

Гарячий, безхмарний літній день давав себе узнаки і почувався навіть під склепінням соснового гілля, де дуже огріте повітря було майже нерухоме, а постійне лазання догори та додолу по стрімких схилах диких Гранітових урвищ на протязі 13 верст і усе більший та більший (при збиранні зразків) тягар торбинки спричинили у мене міцну втому. Зрадівши з першого села, що зустрілося мені на правому березі ріки, я зважився трохи відпочити і зайшов до Рудні Городецької. На жаль, тут я зустрів не дуже гостинне прийаття. Було свято і нарід стовпився біля коршми, а в її середині, не вважаючи на ранішню ще пору (біля 5 годин вечера) лунали вже голосні п'яні крики та чутко було звуки танців; це «гуляли» місцеві міщане. Заходить до коршми було не дуже приємно, але шинкарка сама догадалася вийти до мене на вулицю та винести кухоль холодного пива. Вступивши в розмову з місцевими мешканцями, що скупчилися біля коршми, я запропонував їм дати мені возка з кіньми, щоб виїхати навпростець через ліс на шосе і повернути до Коростишова, рахуючи таким чином мати нагоду, щоб оглянути Ґрунт лісу; але і ті міщане, що стояли на вулиці, як виявилось, були вже добре почастовані і тому довго не могли мене зрозуміти; нарешті, з розпитувань з'ясувалося, що коней у них ні у кого нема. Нема чого робити,—довелося продовжувати пішу екскурсію з добрим тягарем зразків за плечима. Одвідавши каменярні Гнейсо-Граніта, я повернувся до Рудні та завернув на першу стежку уліво, що трапилася, з заміром до настання присмерку перейти ліс на південь та вийти на шосе, до якого по прямій лінії (згідно добрій мапі) було не більш як 5 або 6 верст.

Але оця стежка, що мені трапилася, виявилася зрадницькою: в'ючися на всі боки без жадної видимої причини, вона вивела мене нарешті на болото, справжнє Поліське болото, що заросло рідким лісом та оточене густою стіною сосен. Смутний, гнітючий вигляд мала ця мовчазна багнина, вкрита грудками моху; тут на кожному кроці с-під ноги витискується скрита вода, а кволі, змарнілі дерева дивляться понуро й оточені туманом. Змагаючись знайти даліше продовження стежки, я усе далі заходив до болота і нарешті загубив усілякий слід стежки. На додаток лиха, несподівано пролунав грім (за вершками дерев не видно було, як набігли хмари), у повітрі стемнішало та став накрапувати дощик... Важкий, вохкий та холодний туман висить у повітрі, закриваючи дальші дерева та надаючи загальному колоритові лісу білявий відтінок; промокла одіж крижнить тіло та обліплює його собою і перешкоджає вільним рухам; нога втрачає певність на тряському, грузькому ґрунті; важка торбинка ріже плече, а свідомість, що наближається ніч, одбирає бадьорість. Мимоволі згадується, що у глухому лісі нічною порою, як кажуть поети, «і дикий звір, і недобра людина, і лісовик блукає»... А усе моє озброєння—молотки, правда, досить важкі та замашні, але навряд чи здатні для боротьби на випадок зустрічі з одною з цих лісових істот. Але «à la guerre comme à la guerre», в такому стані рятує лише рішучість. До того ж у мене залишився вірний, незрадливий приятель—ґеологічний компас, що давав змогу з певністю знати потрібний напрям. (Цей приятель не раз і пізніше рятував мене в дуже скрутних обставинах). Довелося йти навіпростець на південь, згідно з компасом, обираючи лише більш надійні горбки моху. Після блукання на протязі чотирох годин, вимокнувши цілком, вже після заходу сонця, побачив я нарешті наперед крізь дерева білу смугу шосе і нарешті ступив на твердий, не грузький ґрунт. Звідси вже не важко було дістатись до Коростишова і до гостинного притулку, де на мене чекав киплячий самовар.

Отака була перша моя знайомість в Радомиським Поліссям 1885 року.

Згодом довелося мені на протязі майже 30 років що-літа подорожувати у самій середині Київського, Волинського та Минського Полісся і добре випробувати на собі усі невигоди таких подорожів, але разом з тим довелося й переконатися, що тут ховається надзвичайно багато цікавих з наукового боку природніх явищ,—довелося захопитися і вподобати оцю мовчазну, повну тайн, своєрідну природу нашої північної України.

2. КОРОСТИШІВ ТА ЙОГО ОКОЛИЦІ.

Ще за тих давніх минулих часів (1885 року), коли гарного літнього дня хто під'їздив до Коростишова по шосе з заходу (з боку Києва), то його перш за все вражали й примушували

милуватися з себе прекрасні соснові ліси, що облямують полотно шосе з обох боків. Ці гарні ліси, що раз-у-раз то збігають на горбки, то стоять на непрохідному болоті, котре, звичайно, одділено од шосейного шляху канавою, та обрамлені гущею молодого листкуватого підлісся, мимоволі нагадують вам, що ви їдете по закраїні Полісся, по старовинній древлянській землі. Але, на жаль, ще й тоді це була тільки ілюзія. Ці ліси є не більше, як декорація. Тільки з правого боку шосе, з півночі, вони ще більш-менш зацілили і тягнуться до ріки Тетерева та далі, а з лівого боку від шосе (на південь) вони вже здавна вирубані майже геть всуціль і тільки вузька смуга старого красуна-лісу чомусь помилована хижацькою сокирою, а далі стелються сумні пустки, що вкриті стирчачими пнями та піскуватими горбками, цілком нездатні для рілля; тут на волі гуляє вітер та пересипає, розмаює, розвіює сипкий пісок... Не можна й надумати нічого більш сумного, більш безрадісного, як ця картина масового знищення лісових багатств нерозумною діяльністю людини...

Верст за сім перед Коростишовом по боках шляху с-під верстви листя й мохової поволоки починають визирати подекуди заокруглені ґранітові скиби. Далі в лісовій хащі починають блимати веселенькі домики—«дачі», що іноді висовуються на самий шлях, а біля самого берега ріки Тетерева, з лівого (південного) боку шосе, підноситься величезна ґранітова скеля; вона наче зложена з великих кам'яних скиб, що навалені одні на одних і мають кожна заокруглену, мішкувату форму. Які це невідомі велетні понавалювали ці вражаючи моноліти і зложили цю титаничну будівлю? Дослід показує, що це є природна скеля, а не штучна будівля; вона має баневату форму (мабу́ть була обтерта та обшліфована льодовиковою поволокою за льодовикової епохи,—так званий «*dôme arrondi*») і була порозбита розколинами на паралелепіпедальні скиби; процес звітрювання ґраніту, що росповсюджується по щілинах або розколинах і особливо зосереджується в точках перетину розколин, надав цим скибам отаку заокруглену мішкувату форму. На вершці цієї скелі, між високостовбуровими соснами, білів колись домок Київського зоолога С-ського, — це була найкраща «дача» у Коростишові. Тут починається спуск до ріки і одкривається обширий краєвид: праворуч і ліворуч товпляться дачні будівлі, що кокетливо визирають з-за сосен, а просто, за шосейним містком, видно саме містечко Коростишів. Мальовничий гарний шосейний міст вартий уваги мандрівника; його горішній дощаний поміст, що періодично відновлюється і тримається у повному порядку, лежить сажнів на вісім над рівнем ріки; чудові, велично гарні його кам'яні «бики» витесані з місцевого ґраніту; його три довгих просвіти притримуються гарними ажурними брускованими арками. Зараз за містком, з'їхавши на гору, ми зустрічаємо старовинну, не зовсім звичайну на наших теперешніх

шляхах установу—смугастих «шламбаум» з такою ж будкою для сторожа. Заплативши шосейний побір та одержавши квитка, мандрівник пропускається під шламбаумом—і ось він вже у Коростишіві.

Містечко Коростишів є, безсумнівно, дуже старовинна селитьба. Було навіть висловлювано думку, наче саме тут був старовинний древлянський Коростень. Вже старі автори згадують про цікаві зроблені тут археологічні знахідки, — поганський кам'яний жертівник, що його знайдено у ріці, доісторичні вироби з глини то-що. За вісімдесятих років біля Коростишова зроблено було археологічні дослідження і розкопки професором В. Б. Антоновичем і знайдено де-кілька типів старовинних погребів. В самому містечку є сліди колишніх валів та шанців; згідно з переказами, тут існувало колись велике місто, що було знищене татарами. На місцевих кладовищах заховалися дуже старовинні хрести, а в урочищі Хминичах—старовинний глибокий колодязь. За XVI-го століття Коростишів був маєтком Філона Кмити, воеводи Смоленського, старости Чорнобильського і гетьмана литовського; Кмита одержав цей маєток, як спадщину від свого батька, що одержав маєток по грамоті литовського князя Олександра. Року 1565 Філон Кмита продав Коростишовський маєток («будучи на той час пенендзей велико потребен», як сказано у купчій грамоті) своєму родичу Івану Олізарові «за 400 коп. грошей монети і лічби великого княжества литовського». Один з його нащадків, Густав Олізар, набув де-якої відомости, яко польський поет. Син його Кароль Олізар збудував гарний палац на лівому березі Тетерева (що згодом був напівзруйнований) і назвав одну з скель на протилежному березі іменем польського поета Феліньського. За часів Хмельницького уродженець Коростишова Небаба організував ватагу гайдамаків, що була після багатьох пригод та боїв з поляками знищена біля Мозира загоном Воловича; за вини Небаби генерал Врангель 1665 року виправив з мешканців Коростишова велику контрибуцію, а його офіцери Орел та Бурчак з свого боку пограбували селян і землевласника. Року 1634 тут було збудовано перший постійний міст на Тетереві, а року 1779 Коростишову надано грамотою короля Станіслава-Авґуста права міста і в ньому встановлено аж сім ярмарок. Після 1863 року поляки Олізари продали цей маєток Племяннікову; під час продажу зараховано в маєтку землі «удобної» 4325 десятин, лісу 20599 десятин і землі «нездатної» 304 десятини. Далі маєток перейшов до інших власників; в наслідок вирубання лісів землі «нездатної» стало далеко більше.

За вісімдесятих років Коростишів був звичайним підупалим та брудним містечком. В ньому було біля 5200 постійних мешканців (здебільшого євреїв), дві церкви, костьол, лютеранська кірха, гарна поштова станція, німецькі ковбасні, заводи пивоварний (бровар), винокурний (горілля), шклянний, шкіряний, смолокурні,

лісорізнi, шість німецьких невеликих сукенних фабрик, паперова фабрика й чимало каменярень Граніту. Єврейські хати не загорожені, не мають садиб, тому вулиці поплутані; усюди страшна грязь. Велику вагу для містечка мала вчительська семінарія, що її переведено сюди з Києва 1873 року; в семінарії бувало до 100 учнів (з них 40 пансіонерів в інтернаті). Будинок семінарії (з домовою церквою і численими офіцинами, де живуть пансіонери та вчителі) міститься на північно-західньому краї містечка і є оточений гарним садом (в українській літературі він згадується тільки в оповіданні Васильченка «Оксана»,—стор. 22); але щоб дістатися до цього гарного саду, доводиться перейти усе містечко, що його вулиці (особливо улітку) наповнені такими пахощами, які одбивають охоту по них мандрувати..

Цілковиту протилежність до містечка з його скученими брудними хібарками й нужденними крамницями (де разом продаються дьогіть, бублики, цукор і парфюмерія) являла собою «дачна» місцевість на правому березі ріки. Це є ціле окреме маленьке місто, що утворилося в 1870-х роках минулого століття; воно заселявалося здебільшого тільки влітку найзнішими (головним чином з Києва). Тут окремі невеличкі садиби і гарні чистенькі домики пороскидані були у зацілілій частині старого лісу. Біля самого порогу дач росли столітні сосни; Гранітовий і піскуватий ґрунт, вкритий глицею, буває сухим завжди, навіть зараз після дощу; повітря напоєне смолястими випаруваннями і ароматом квітів; зі скель б'ють подекуди високо гарні джерела хрустально-чистої води; неглибока ріка з чистим піскуватим дном і прозорою, трохи залізуютою водою постачає чудове купання, для чого на ній було збудовано чимало гарних лазеньок; гони човнами і прогулки по лісах набувають особливої привабливості завдяки мальовничим скелям на обох берегах ріки; молоко, фрукти й інші споживні запаси були дуже дешеві, а все потрібне з крамниць приносили крамарі додому. Крім того, у містечку були аптека, телеграф, поштова контора, візники для поїздок і т. и.,—отже всі вигоди; близькість губерніяльного міста Житомира (26 верст) давала змогу навіть подекуди дамам повештатися по модних магазинах. Єдина невигода цієї дачної місцевості, що робила її неприступною для багатьох киян,—це є значне віддалення від Києва (100 верст) і убійче первісне диліжансове сполучення; тому до Коростишова їздили на дачі влітку тільки ті люди, що були вільні на все літо; дуже заздрили цим шасливцям ті, що примушені були жити по дуже тісних, набитих народом, шумливих та порошних дачах у Боярці, Мотовилівці, Святошині й Китаєві.

Але околиці Коростишова цікаві не тільки своєю мальовничістю і здоровим лісовим повітрям, — вони приваблюють спостережників також і іншими особливостями своєї природи. Перш усього заслуговує на увагу місцевий Граніт, що дає себе визнаки тут на кожному кроці і відслоюється на обох берегах

ріки у формі величніх скель. Що до загального характеру свого краєвиду, то тутешні скелі відрізняються від описаних вище диких і похмурих урвищ в околицях Козіївки, Городська та Мининів. Більша частина Коростишівських скель вже не заховала свого первісного вигляду: оброблених столітнім звірюванням заокруглених моховатих скель тут є мало; тут рідкої з Гранітових скиб, що визирнула на поверхню, не торкнула рука людини, на рідкій з них не було колись влаштовано каменярень. Здебільшого вершки або гребні Гранітових скель тут зруйновані, порозламані, вкриті ямами, кинутими каменярнями, засипані усіляким грузом, що залишився після розроблювання, а ті скелі, що виступають на самому березі ріки, усипані від вершку до самого підніжжя кутоватими відламками більших або менших розмірів і перетворені наче в штучні розсипища. Каменярень тут є чимало і тепер; походяючи по лісу, раз-у-раз доводиться чути характерні удари молотків по камінню. Тутешні каменяри—здебільшого італійці, нащадки тих чистокровних італійців, що їх колись викликав до себе устаровину один з землевласників Коростишівського маєтку для розроблення Граніту; вони вже почасти поріднилися і змішалися з нашими селянами; у працях по каменярнях приймає участь чимало й тутешніх українців. Підприємливі італійці являються теж власниками більшості дачних домиків, що їх оддають у найми приїзним. Граніт являє тут багато відмін. Найбільш розповсюджена тут середньозерняста відміна з досить правильними паралелепіпедальними кристаликами скалинця-ортоклаза, приємної сірої барви, дуже міцна, однорідна й тривала. Рідше трапляється так званий пегматит,—грубозерняста відміна, що в ній зерна мутно-білого скалинця досягають розмірів людської голови, а гнізда лосняку бувають завбільшки з долоню та такі самі зерна сірого кварцу. Трапляється і надзвичайно міцна, гучна при вдарі, синювата дрібнозерняста відміна. Найбільш розроблюється середньозерняста відміна,—так званий «Коростишівський тип» Граніту; вибори з нього (щаблі або приступки для сходів, пам'ятники і т. и.) вироблюються в тутешніх каменярнях і постачаються у величезній кількості до Києва (усісходи в кам'яних домах Києва зроблено з Коростишівського Граніту). Кількість Граніту, що здобувається щорічно по тутешніх каменярнях ручною працею і за допомогою пороху, доходила тоді до 2000 кубичних сажнів. Рідких мінералів в цьому Граніті досі не знайдено; в ньому не трапляється ані турмаліну, ані Гранату, і чорний лосняк дуже рідко заступається білим; Гнейсів, що звичайно зустрічаються по інших наших Гранітових обсягах, тут теж не спостережено.

Лісові каменярні біля Коростишова, що пороскидані здебільшого на північ від містечка, уявляють мало цікавого для нефаховців. Це є просто ями серед темного, глухого бору; вони бувають завглибшки сажнів два або три, дуже рідко більше; з усіх боків вони оточені насипним валом з грубого піску, жорстви

й грузу, що їх виймають при здобуванні Ґраніту; на дні і з боків такої ями визирає сірий Ґраніт—свіжий, гарний, міцний камінь (цілком свіжу, незвітрілу породу тільки й можна бачити у каменярнях); у відслоненій скелі за допомогою сталевих долот вибивають шерех вузьких ямок по одній лінії, наповнюють їх порохом і зривають, запалюючи порох; по лінії тих ямок утворюється розколина і таким чином од скелі відривається правильна скиба потрібної великості; ці скиби тут же на місці обтесуються і перетворюються на приступки для сходів, на плити й колони для могильних пам'ятників і інші вироби. Місцеві каменярі не заглиблюються далеко в каменярнях, бо підймання догори великих монолітів з глибини було б надто важким і вимагало б особливих приладів та пристосовань і витрати на це часу; а навкруги майже на самій поверхні Ґраніту є досхочу; тому вважають за краще кинути каменярню, як що вона вже стала надто глибока, та поруч закласти нову.

Атмосферні чинники згодом досить швидко зрівнюють покинуту каменярню, заповнюють яму піском й грузом, знищують вал і часто слідів колишньої каменярні вже й не видко буває, а лісові трави та мохи вкривають її своїм суцільним килимом.

Інший характер мають узбережні каменярні біля ріки Тетерева. Тут величезні скелі звичайно цілком позбавлені лісу і яскраво освітлюються сонцем. Їх починають розробляти звичайно згори; одколоті скиби скидають додола, до підніжжя скелі, де утворюється таким чином велике скупчення кутоватих уламків, що їх тут обтесують. Відслонені узбережні скелі завжди бувають вже поросколоті різноманітними природними щілинами на великі й менші скиби; тому тут можна добре бачити розміри цих скиб і обірати для виробів відповідні кусні. Отже, тут, звичайно, робота з порохом не вживається, до праці вживають залізні ломи, клини та молоти; але здебільшого камінь тут буває дуже звітрілим і вживається майже виключно на жорству для шосе. Оскільки лісові каменярні—ці негарні ями серед темного бору—мало цікаві для негеолога, остільки ж узбережні каменярні мальовничі й величні. Там ви бачите людину, що з великими зусиллями копається у землі, під корінням столітніх сосен, під грубою верствою глиці, моху, піску та грузу,—а тут перед вами підносяться величні кам'яні маси, яскраво освітлені сонцем, з примхливими гострими кутами й карнизами, що по них ліпляться польові квітки; по де-яких місцях над страшною кручею нависають великі дерева, чепляючись за скелі своїми оголеними коріннями, а надолі, біля підніжжя скель, кам'яні уламки понагромаджені у хаотичному безладді...

Отут, на цих тисячолітніх кам'яних озіях, серед колишніх деревлянських лісових нетрів, зустрічалися і стикалися два світи, що мали між собою дуже мало спільного. Гарячого літнього дня можна було побачити тут каменярів на важкій праці; у них грубі, засмалені обличчя, голови вкриті простими солом'яними

ополистими брилями, зігнуті спина, чорні мозоляві руки; вони все стукають молотками по каміннях. Зрідка з лісу по ледве помітній стежці вийде на прогалину селянське хлоп'ятко, босоніге й роскудлане, з козубкою грибів; часом промайне за соснами на вершку скелі дві або три дівчинки-підлітки, що збирають суніці на продаж «дачникам», у характерних і справжніх (не підмальованих модою) українських убраннях; вони вигукують пісню та поспішаються набрати ягід до приїзду диліжансу з Житомира (саме тут, у Коростишові, мистцем Платоновим було намальовано відому картину—«Дівчата, що продають ягоди»,—і намальовано просто з натури). Поруч з тими каменярями та селянськими дітьми від часу до часу тут зустрічалася й дівтора дачників, в супроводі няньок та гувернанток,—гарно одягнені, часто випещені, вигодовані й гулящі діти, що не знають праці змалку; в цій лісовій глушині вони почувають себе вільно, сміливо бігають по моховатих прогалинах, здираються на скелі, збирають квітки, гриби, ягоди, соснові шишки, ловлять метеликів, грають у різні гри та заливаються гучним реготом. А в пообідню пору в лісі та на скелях з'являлися «дачницьі» і «дачники», що зранку проводять час здебільшого на верандах або у гамаках, за книгами або без жадного заняття (тільки одні вчені природники дуже пильно працювали тут і влітку, використовуючи час для праці серед природи, для екскурсій та спостережень, для збирання матеріалів та для їх попереднього оброблення). В теплі місячні ночі до підніжжя скель пристають човни, що наповнені веселою дачною молоддю; на ріці лунають пісні—і сріблясте сопрано, і гучний баритон, а під прозорим наметом сосен чується сміх, палають смолясті ognиська, зав'язуються дачні романи...

Гулянки човнами по Тетереву мають тут своєрідну принаду. Тут нема того необсяжного привілля й простору, що їх зустрічаємо на Дніпрі, але за те тут маємо на кожному кроці надзвичайну різноманітність краєвидів та барв у природі. Швидко плавання човнами можливе тут лише на невеликих одлеглостях (не більш півверсти), бо поруч з безоднями (великими лійкуватими западинами) у ріці трапляються несподівано мілини, перекати, бистрини, камінясті «забори» й пороги. Сірі каміні, що обгризені та вигладжені хвилями й весняними кригами, подекуди понуро визирають з темної води, перестерігаючи необачних спортсменів; на перекатах страшенно міцна течія часто вириває з рук недосвідчених веслярів весла та заносить їх далеко десь в очерети, викликаючи веселий сполох молоді; в таких випадках чоловікам не залишається іншого виходу, як скакнути в одіжі до води і тягти човна з дамами до берегу. Трапляється також наскочити човном на підводний камінь та просидіти на ньому досить довго, доки пощастить з нього з'їхати. На березі величні мальовничі скелі ґраніту з безмежно-різноманітною грою світла, тіни й барв раз-у-раз чергуються з похмурими, глибокими щілинами

та веселими муріжками, повними польових квіток (тут київський мистець Вжещ малював свої відомі етюди); по де-яких місцях до самого берега спускається по схилах густий, темний бір, а на березі утворюються невеличкі болота або розростаються очерети. Версти за дві вище Коростишова по течії ріки у лісі знаходиться маленький хутір Киричанка (що згадується в оповіданні Васильченка «Оксана»,—стор. 31); тут є гать й млин. Ріка біля млина поділяється довгим та вузьким островом на два рукави або рамена; східне, дуже вузьке рамено за його дикий вигляд і безлюддя дачники прозвали «Амазонською Рікою». Плавання човном по цій мініатюрній «Амазонці» неминуче сполучається з різними пригодами і на таке плавання зважуються лише завзяті любителі пригод. Сама «Амазонка» є надзвичайно швидкий проток, що починається біля самих колес млина і гучно клетотить між скелями; по де-яких місцях вона утворює широкі, просторі затоки і плавні, подекуди звужується до двох і менш аршинів завширшки. З одного (східного) боку підносяться стрімкі кам'яні скелі берега, з другого боку, на острові—непролазна, безпросвітня лісова чаща. Майже на всьому протязі «Амазонки» вершки дерев з обох її берегів поспліталися між собою та утворили над нею суцільне зелене склепіння; отже, ця річка таким чином одрізана од усього світу, а подекуди зелене склепіння так низько спускається над водою, що продертися крізь нього з човном не легко. Тут маються справжні нетри первісного лісу, куди рідко хто дістається, —свого роду неприступні джунглі, де чути тільки голоси природи, куди майже ніколи не заглядає сонце, а ще рідше—людина; це цікаві місця саме для природників—ботаників та зоологів, бо сюди ховаються де-які рідкі рослини і животини, що побоюються людей.

На протилежному до Киричанки лівому березі ріки Тетерева підноситься гарний будівельний сосновий ліс, що тягнеться від села Харитонівки на північ до шосе, охоплюючи Коростишів з заходу, і спливається з розкішним сіяним високостовбуровим бором, що носить назву «Баскач»; зрештою, ще наприкінці 80-х років почали рубати ці гарні ліси і тепер, мабуть, вони вже знищені... У Харитонівці, справжньому лісовому селі (без церкви), що ще року 1636 згадується у складі Коростишівського маєтку і має біля 500 мешканців, заслуговують на увагу дуже звітрілі скелі грубозернястого Ґраніту; камінь тут остільки хемично зруйнований, що скелі можна просто розбірати руками на кусні,—усі великі зерна різних мінералів (скалінця і кварца) вже зовсім відокремлені самою природою, а увесь лосняк перетворений на хльорит,—зелений мінерал, що тонкими корками або поволоками одягає кусні куватого природнього грузу в великих розсипищах. Надзвичайно цікаві для природників та мистців екскурсії далі до гори по течії ріки Тетерева,—до села Великих Кошарич, де у глухому первісному лісі серед скель Ґраніту виступають широкі жили вибухової старої чорної порфірової

ляви (згаслий вулкан—див. мої «Нариси з природи України», вип. I, стор. 98). Характер лісу тут дуже темний, сумний, похмурий.

Зовсім иншого характеру цікаву екскурсію уявляє з себе мандрівка пішки по шосе на захід від Коростишова до околиць села Стрижівки, що знаходиться на 5-й версті од містечка в напрямі до Житомиру. Перейшовши містечко Коростишів, ви зустрічаєте спочатку по обох боках шляху поля (тут ґрунт височини складається з чорноземлі, а підґрунтя—з однорідного, жовтого, не верстуватого, поруватого суглинку—знакомитого українського леса, що питання про його походження викликало в науці стільки суперечок; тепер вже усіма європейськими і американськими вченими цілком прийнята моя теорія сольового походження лесу з навіяного пилу польодовикових пустинь); далі шосе перетинає узлісся згаданого вище «Баскача», а далі знову тягнуться широкі поля на чорноземлі, що перетинаються по де-яких місцях глибокими та стрімкими ярами. Яри прямують на південь, до долини Тетерева, що його тут не видно за гарним березовим лісом. Ці розкішні, гарні, широченні поля мимоволі нагадують поетичні описи наших українських письменників, що описували їх з такою широю любов'ю. «Поле—що безкрає море; скільки зглянеш—розіслало зелений килим, аж сміється в очах. Над ним синім шатром розіп'ялось небо; ні плямочки, ні хмарочки, чисте, прозоре—погляд так і тоне... З неба, як ростоплене золото, ллється на землю блискучий світ сонця; на ланах грає соняшна хвиля, під хвилею спіє хліборобська доля... Легенький вітрець подихає з теплого краю, перебігає з нивки на нивку, живить, освіжає кожду билинку. І ведуть вони між собою тиху—таємну розмову; чутно тільки щелест жита, травиці... А згори лине жайворонкова пісня: доноситься голос, як срібний дзвіночок, тремтить, переливається, застигає в повітрі... Перериває його перепелячий крик, зірвавшись угору, заглушує докучне сюрчання трав'яних коників, що як не розірвуться,—і все те зливається до купи в якийсь чудовий гомін, вривається в душу, розбуркує в ній добрість, щирість, любов до всього... Гарно тобі, любо, весело! На серці стихають негоди, на думку не лізуть клопоти, добра надія обгортає тебе добрими думками, бажаннями. Хочеться самому жити й любити, бажаєш кожному щастя. Не даром у таку годину—або неділя або яке свято—хлібороби виходять на поле хліба обдивлятись» (Панас Мирний «Пропаща сила»). «Безконечні стежки, скриті, інтимні, наче для самих близьких, водять мене по нивах, а ниви котять та й котять зелені хвилі і хлюпають ними аж у край неба... Стежки зміялись глибоко в житі, їх око не бачить, сама ловить нога. Волошки дивляться в небо. Вони хотіли бути як небо і стали як небо. Тепер пішла пшениця. Твердий безостий колос б'є по руках, а стебло лізе під ноги. Йду далі — усе пшениця й пшениця. Коли ж сьому край буде? Біжить за вітром, немов табун лисиць,

і блищать на сонці хвилясті хребти. А я все йду, самотний на землі, як сонце на небі, і так мені добре, що не паде між нами тінь когось третього. Прибій колосистого моря йде через мене кудись у безвість... Золоте поле махнуло крилами аж до країв синього неба. Наче хотіло злетіти. Тоді тільки передо мною стала його безмежність, тепла, жива, непереможна міць»... (М. Коцюбинський «Ниви у червні»). Іван Франко так описує «Полудне»:

«Полудне.
Широкее поле безлюдне.
Довкола для ока й для уха
Ні духа,—
Ні сліду людей не видать...
Лиш трави мов море хвилясте,
Зелене, барвисте, квітчасте,
І сверщики в травах тріщать.
Без впину
За річкою геть у долину
І геть аж до синіх тих гір
Мій зір
Летить і в тиші потопає,
У пахощах дух спочиває,
У душу тепла доливає
Простір».

Саме село Стрижівка росташувалося з обох боків глибокого яру, по якому тече безнайменна річка, і містить у собі 1290 мешканців. Зараз за селом, на вершку високого горба, що на ньому стоїть сільська «маґазея» (хлібозапасний магазин), відкривається обширий та цікавий краєвид. Просто перед вами велика (верст 8 у прогоні) улоговина, що по ній білою стрічкою тягнеться шосе. Праворуч воно обставлене телеграфними стовпами, а ліворуч—верстовими стовпами і по де-яких місцях перетинається мостиками. Ліворуч за шосе, на схилі до Тетерева, зеленіє веселий березовий лісок, а з-за нього визирав зубчаста стіна соснового бору. Праворуч, версти за три від шляху, улоговина замкнена високими лесовими горбами. Ці горби перервані в кількох місцях глибокими стрімкими ярами, з ярів витікають сріблясті струмочки, що зміяються по дну улоговини та втікають під шосейні мостики. Біля підніжжя горбів праворуч стоїть старовинна дерев'яна каплиця; в середині її знаходиться криниця з гарною джерельною водою. Схили горбів тут одягнуті чащою молодого дубняку, а на вершку горбів знову починаються поля, що тягнуться геть аж до самого обрію. Найбільш цікаві тут оті яри, що перетинають горби праворуч від шляху. Як що ви зважитесь під пекучим промінням сонця перейти по межі поля до гирла одного з тих ярів, то ви увіходите до глибокого тінястого ущілля з дуже стрімкими, майже прямовісними

стінами. Оглянувши добре ці стіни, ви побачите, що горішня частина їх складається з жовтого, поруватого, легкого лесу (що про нього було вже згадано вище). Це є новіший, суходільний поклад, в якому часом знаходять великі кістки мамута й інших польодовикових животин і дрібні шкарлупки степових суходільних м'якунів. Нижче, під лесом, до самого дна ярів йдуть сипкі, пухкі, сірі однорідні піски, що в них по де-яких місцях знаходяться великі зростки або скиби міцного дрібнозернястого пісковика. Цей пісковик з практичного боку мало цікавий (бо на жорни він нездатний, а для шосе менш придатний, ніж місцевий ґраніт). Розбиваючи молотком скиби цього пісковика, можна знайти в ньому цікаві речі,—свого роду геологічні документи, що оповідають про минуле. Тут міститься чимало скам'янілих шкаралуп морських м'якунів і сила відбитків листя дерев. Усі ці скам'янілості належать до вимерлих видів рослин та животин, що жили тут за третичного геологічного періоду (за так званої олігоценової епохи). Вони добре вивчені. Дослідження їх показало, що оці сірі піски й сірий пісковик—рідні брати нашого блакитного київського мерґеля або синьої глини. Ті піски й пісковики утворювалися тут біля берега моря,—того самого моря, з якого утворився далеко від берега поклад блакитного мерґеля. Уся ця місцевість була вкрита великим морем, що було глибоким у Києві і далі на схід (на Полтавщині, Харківщині та на Чернігівщині і далі аж за Волгу), а тут, на заході, це море було плитким. Тут саме, у Радомиському повіті, біля кристалічного нашого кряжу, був ґранітовий беріг цього моря. Крім різноманітних і численних м'якунів, в цьому морі жило чимало різних риб (наприклад, так званих сквал або акул, що їх великі зуби і гарні відбитки знаходимо часто в київському блакитному мерґелі), мікроскопічні отвірники, коралі й моховатки, а на островах та на узбережжю моря росли тропічні форми двохпрозябцевих рослин,—дерева-лаври, ціннамони, міртофілли, льомації й інші, що їх листя з усіма дрібними жилками й іншими подробицями гарно відбилися на Стрижівським пісковіку. Отаку цікаву історію оповідає цей пісковик тому, хто вмів його питати, хто може по залишених прикметах відбудувати давно вмерлі організми. Такий самий пісковик зі скам'янілостями знайдено мною і в ярах біля «Баскача» і в самому навіть містечку Коростишіві (біля паперової фабрики, повздовж струмика, що витікає з ставка вчительської семінарії), і на схід від Коростишова, у болоті «Гало» серед лісу. Всюди, цей пісковик лежить безпосередньо на ґраніті; звідси треба зробити висновок, що тут з самого початку геологічної історії, з архейської ери або з часів утворення ґраніту геть аж до олігоценової третичної епохи був суходіл і тільки за третичного періоду з'явилося море, що згодом зникло (наступання й уступання моря залежали від повільних вікових коливань, себ-то підвищень та знижень земної кори).

По де-яких місцях в околицях Коростишова олігоценових пісків та пісковика немає (були, мабуть, знищені денудацією, себ-то діяльністю атмосферних чинників), і Граніт виступає безпосередньо на поверхню, вкритий лише продуктами свого звітрювання та потретичними породами. В таких місцях, в западинах і улоговинах, накопичення продуктів хемічного й механічного звітрювання Граніту бувають іноді досить грубі. Між цими продуктами найбільш цікавими являються каолін і мінеральні фарби. Каолін або біла глина є гарний матеріал для порцелянової промисловости. Подекуди він тут має добрі технічні властивості, але здебільшого він буває тут досить грубим, має в собі значну домішку кварцових зернят і ще зацілівших зерен скалинця,—є мало відмулений. Крім того, родовища тутешнього каоліну мало «надійні», себ-то уявляють собою окремі невеличкі гніздуваті скупчення, що пороскидані в улоговинках Граніту і не утворюють значних запасів, що могли б забезпечити потреби заводу; але можливо, що даліші геологічні досліді з'ясують наявність великих запасів каоліну в інших місцях Радомиського повіту (такі великі запаси каоліну відомі, наприклад, в сумежному Сквирському повіті). Оскільки відомо, такими спорадичними й невеличкими скупченнями являються тут і мінеральні фарби—залізна вохра і умбра, що їх вже подекуди використовувано в Радомиському повіті. Взагалі тутешній Граніт є досить багатий на залізуваті мінералі; це спричиняє значну кількість заліза в місцевих джерельних водах, до яких залізо дістається в наслідок звітрювання Граніту, і в воді ріки Тетерева, а також іржаві виділення у болотах. Перед 50-ми роками минулого століття у Коростишові навіть існував гідропатичний заклад. Але справжніх мінеральних залізуватих вод і зложищ залізних руд, що заслуговували б на експлоатацію, тут, оскільки досі відомо, нема. Головним мінеральним багатством Коростишова залишається його гарний Граніт, як будівельний камінь, та описаний вище мармур села Козіївки. За винятком островів ліса, лісовий ґрунт тут є дуже неродючий і здатний тільки для глициєвих лісів; тому суцільне вирубання лісів тут є дуже шкідливе й нераціональне. На таких ґрунтах важко розростається навіть дика рослинність, і такі ґрунти після знищення лісів дають лише матеріал до розвіювання вітром піску та утворення дюн, а ці дюни пересуваються вітром і засипають згодом і ті ділянки, де на лесі виникли родючі ґрунти. Тільки раціональне лісове господарство, сполучене з новішими способами догляду й одержання цінних продуктів з сосен (каніфолі, скипидару і и.), може урятувати цей чудовий куток нашого Полісся, старовинних древлянських нетрів, що дав чимало поживи і вченим, і художниками-мистцям, і поетам; а як не зберегти тут лісів, для яких сама природа призначила цю місцевість, то вона може швидко перетворитися на сумну піскувату пустиню—наслідок нерозумної та хижацької діяльності людини.